

ISSN: 2618-5873

UTAD

ULUSLARARASI
TARİH ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

(The Journal of International
History Researches)

ARALIK 2019

YIL: 3 / SAYI: 2

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Rıfat İlhan ÇELİK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Senem DİNÇ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Öğr. Gör. Abdurrahim İstemi SAYLAM	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Dil Editörü (İngilizce) / Language Editor (English)

Arş. Gör. Dilara AVCI	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-----------------------	---------------------------------

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ihsan Al-Deek	Najah National University
Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar YÖZÜÇETİN	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Veli ÜNSAL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Bengül BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet GEL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Murat TUĞLUCA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Ümüt AKAGÜNDÜZ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi A. Ulvi ÖZDEMİR	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Bülent KARA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cihat TANIŞ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem POYRAZ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Mohammadamin SHAHJOU EI	Shahid Beheshti University

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD), yılda iki defa yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergi TÜBİTAK ULAKBİM Dergi Park Sistemi bünyesinde hizmet vermektedir. Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of International History Researches is refereed journal which is publishing biannual. The journal services in the TUBITAK ULAKBIM Academic Turkish Journal Park System. Responsibility of the publishing studies is concern writers.

İletişim / Correspondence

utadergi@gmail.com <http://dergipark.gov.tr/utad>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Sunuş

Presentation.....iv

Makaleler / Articles

ÇETİNKAYA, Gürdal

SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE VE EISENHOWER DOKTRİNİ

TURKEY DURING THE COLD WAR AND THE EISENHOWER

DOCTRINE.....1-14

ERMAN, Arzu

19. YÜZYIL ORTA ASYA TÜRK ŞEHİRLERİ HAKKINDA İZLENİMLER

IMPRESSIONS ABOUT TURKISH CITIES OF CENTRAL ASIA IN 19th CENTURY.....15-39

Sunuş

Merhaba,

2019 biterken beşinci sayımızı yayımlamanın mutluluğu içerisindeyiz.

Sosyal bilimler alanındaki akademik çalışmalara katkı sağlamak adına çıktığımız yolda beşinci sayımızla karşınızdayız. Bu sayımızda iki makale yer almaktadır. Bu süreçte yazar ve hakem olarak katkı sunan bilim insanlarına teşekkür ederiz.

Dileriz emek ve gayretle hazırlanan bu dergi ve dergide yayımlanan yazılar başta tarih çalışmaları olmak üzere sosyal bilimlerin diğer alanlarındaki çalışmalara da katkı sunar. Bu katkının devam etmesi adına Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD) sonraki sayılar için katkılarınızı beklemektedir. Bu süreçte emeklerini esirgemeyip yanımızda olan dostlarımıza teşekkür eder, kıymetli okuyucularımıza saygılar sunarız.

Presentation

Hello,

End of 2019, we are happy to publish our fifth issue.

In order to contribute to academic studies in the field of social sciences, we are on way and have published our fifth issue. In this issue, it's presented the two articles. We thank the scholars who contributed as writers and referees to this process.

We hope, this journal, which is prepared with labor and effort, and the articles published in the journal also contribute to studies in other fields of social sciences, especially history studies. In order to continue this contribution, International Journal of Historical Research is waiting for your contributions for the next issues. We thank our friends who are with us in this process and we present our precious readers with all respect.

SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE VE EISENHOWER DOKTRİNİ

Gürdal Çetinkaya*

Öz

Büyük acıların ve büyük felaketlerin yaşandığı İkinci Dünya Savaşı sonrası Dünya iki kutuplu bir hale gelmiştir. Bu kutuplardan birincisini Amerika Birleşik Devletleri diğerini ise Sovyet Rusya oluşturmaktadır. O dönemin bu iki büyük devleti İkinci Dünya Savaşı esnasında her ne kadar ortak amaçlar etrafında birleşseler de savaştan sonraki süreçte bu durum aynı şekilde devam etmemiştir. Soğuk Savaş adı verilen dönemde Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya yeni kurulan Dünya düzenini kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmek istemişlerdir. Türkiye ise her ne kadar İkinci Dünya Savaşı'na girmese de bu iki büyük devletin her zaman ilgisini çekmiştir. Her iki devlette Türkiye'yi kendi tarafına çekmek için savaş esnasında olduğu gibi savaş sonrasında da büyük uğraşlar vermişlerdir. Türkiye ise yine Atatürk döneminde olduğu gibi toprak bütünlüğünden taviz vermeden yeni kurulan Dünya düzeni içerisindeki yerini alma gayretini göstermiştir. Yine Soğuk Savaş döneminde Türkiye'yi Ortadoğu açısından ilgilendiren en önemli olaylardan biri Süveyş Krizi ve ardından ilan edilen Eisenhower Doktrini olmuştur. Yaşanan Süveyş Krizi sonrasında ilan edilen bu doktrin hem Soğuk Savaş'ın iki büyük devleti olan Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya'yı hem de Türkiye'yi ve birçok Ortadoğu ülkesini yakından ilgilendirmiştir. Bu çalışmada da öncelikle Soğuk Savaş dönemine ve bu dönemde Türkiye'nin durumuna değinildikten sonra Ortadoğu'da büyük bir krize neden olan Süveyş Krizi ve ardından ilan edilen Eisenhower Doktrini ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eisenhower Doktrini, Soğuk Savaş, Türkiye, Ortadoğu, Dış Politika.

TURKEY DURING THE COLD WAR AND THE EISENHOWER DOCTRINE

Abstract

After the Second World War, where the great suffering and great disasters occurred, the world became bipolar. One of these poles is the United States and the other is Soviet Russia. These two great states of that period were united around the common goals during the war, even after the war. This process has not continued in the same way. In the post-war period called the Cold War, the United States and Russia wanted to shape the newly established World Order in line with their own interests. Turkey is also not incurred in the Second World War, although these two great states has attracted the attention all the time. Each of the two states gave great efforts to attract Turkey, in the aftermath of the war as it was during the war to attract to their side. Turkey, on the other hand, had shown its efforts to take its place in the newly established world order without compromising its territorial integrity, as it did during the time of Atatürk. Again, one of the most important events concerning Turkey in the Middle East region during the Cold War period were the Suez Crisis and the Eisenhower Doctrine, which were declared afterwards. The Eisenhower doctrine that was promulgated after the Suez crisis closely concerned not only the United States but also Russia, the two major states of the Cold War, as well as Turkey and several the Middle Eastern countries. In this study, firstly, the

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, gurdal_45@hotmail.com

Cold War period and the situation of Turkey at that time, was analysed, after that the Suez Crisis, which caused a major crisis in the Middle East, and the Eisenhower Doctrine will be discussed.

Key Words: The Eisenhower Doctrine, Cold War, Turkey, The Middle East, Foreign Policy.

Giriş

İkinci Dünya Savaşı, tarihin gördüğü en yıkıcı savaşlardan biri olmuştur. Ülkeler yanmış, yıkılmış ve milyonlarca insan ölmüştür. Bu savaş tam bir “dünya” savaşı olmuştu. Savaşın tesirlerini hissetmeyen hiçbir ülke ve toplum kalmamıştır, dense yeridir. Fakat ne var ki, altı yıllık bu ıştırplı dönemden sonra, dünyanın ve insanlığın barışa hemen kavuşabilmesi mümkün olmamıştır. Milletlerarası mücadeleler, büyük devletlerin çatışması ve mahalli savaşlar, insanlığı zaman zaman üçüncü bir dünya savaşının eşiğine kadar getirmiştir. Böyle bir “sıcak savaş” patlak vermemiştir. Fakat barış da olmamıştır. Dünya bir “soğuk savaş” atmosferi içinde, heyecanlı bir on beş yıl geçirmek zorunda kalmıştır.¹

Soğuk Savaş kavramı İkinci Dünya Savaşı sonrasında, temelde ABD ile SSCB arasında gelişen düşmanca ilişkileri ve ideolojik çatışmayı tanımlamak için kullanılmıştır. Bu çatışma kendisini açık askeri eylemlerle değil, ekonomik baskı, propaganda ve silahlanma yarışıyla gösterdi. Soğuk Savaş dönemi içinde büyük devletler, özellikle “Süper Devletler”, ideolojik aşılamalarda bulunmak veya kendilerine avantajlar sağlamak için daha küçük ve daha zayıf devletlerin iç işlerine karışmışlardır.² Bu dönem için çoğunlukla Churchill’in 1946’daki “demir perde” konuşması başlangıç, 1989 da Berlin Duvarının yıkılışı veya 1991 de SSCB nin dağılması da bitiş olarak kabul edilmektedir.³

Soğuk Savaş döneminde, bu iki ülke iki kutuplu bir dünyada egemenlik alanlarını korumak, hatta genişletmek için mücadele ettiler. Bunun için bir yandan büyük bir silahlanma yarışına girişirken, bir yandan da kendi ideolojilerini dünyaya kabul ettirmeye çalıştılar.⁴

İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra Soğuk Savaş döneminde dünya siyasetini ABD ve Rusya yönlendirmeye başlamıştır. Bu iki güçlü devlet bu yeni dönemde birbirlerinden farklı politikalar benimsemişlerdir. Bilindiği üzere ABD 1823 yılında Monroe Doktrinini kabul ederek yalnızlık politikasını benimsemiştir. Fakat, Amerika Birleşik Devletleri Kongresi, Senatör

¹ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, 18.Baskı, İstanbul, 2012, s. 511.

² Mehmet Gönlübol, **Uluslararası Politika (İlkeler-Kavramlar-Kurumlar)**, Siyasal Kitabevi, 5. Baskı, Ankara, 2000, s. 384.

³ Baskın Oran, **Türk Dış Politikası**, İletişim Yay., C.I , 17.Baskı, İstanbul, 2012, s.536.

⁴ Onur Öymen, **Silahsız Savaş (Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi)**, Remzi Kitabevi, 7. Basım, İstanbul, 2011, s. 111.

Vandenberg'in sunduğu "... Birleşmiş Milletler Yasası'nın hedeflerine, ilkelerine ve hükümlerine uygun olarak, tek tek ve topluca bölgesel ve ortak savunma tedbirlerinin süratle alınması; Birleşik Amerika'nın kanuni yoldan, ferdi ve karşılıklı, etkili ve sürekli yardıma dayanan bölgesel veya ortak tedbirlere katılması..." önerisini kabul etti. Alınan bu karar ile birlikte ABD, Monroe Doktrini'nin açıklanmasından beri dışişlerinde izlediği yalnızcılık (infirat) politikasına son vererek, diğer devletlerle ittifaklar yapma politikasını yani, kıtasının dışındaki devletlerle işbirliğine girişme dönemini resmen ve açıkça başlatmış oldu.⁵

Sovyetler ise yayılmacı bir siyaset izlemenin yanı sıra, teknolojik manada ABD ile bir yarış içerisine girmiştir. Komünizmin yayılmasına karşı olan devletler ise SSCB karşısında birleşme yolunu tercih etmiştir. İki dünya görüşünün çatışması sonrasında, Sovyetlerin önderliğinde Doğu Bloğu ile ABD önderliğindeki Batı Bloğu ortaya çıkmıştır.⁶

İkinci Dünya Savaşının bitimi ile birlikte bu iki büyük ülkenin Türkiye ile ilgili Soğuk Savaş dönemi politikaları da büyük önem kazanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonuna gelindiğinde, Müttefiklerle Sovyetler Birliği'nin Hitler'e karşı olan stratejik işbirliğine dayalı ortak hareket edebilme kabiliyeti, savaş sonrası paylaşımlar söz konusu olduğunda çatışmaya dönüştü. Bu çatışmayı, savaşın sürdüğü sırada durumun dengelenmeye başlandığı 1943 yılı başından itibaren görmek mümkündür. Savaş sonu itibarıyla daha açık hale gelen bu mücadelede Türkiye kendisini Batı bloğunda konumlandırma gayretine girdi. Savaşta izlediği tartışmalı tarafsızlık politikası sonucunda savaşın galipleri tarafından eleştirilene maruz kalması, İnönü başta olmak üzere iktidar çevrelerinde savaş sonrası Sovyet yayılmacılığı tehdidi karşısında Türkiye'nin yalnız kalacağı endişesini yarattı. İnönü, Türkiye'yi demokratik dünyanın tarafında konumlandırmak adına çok partili hayata geçiş gibi içe ve dışa dönük politikalar geliştirmek durumunda kaldı. Bu bir anlamda Atatürk'ün modernleşme ve güvenlik eksenli politikaların bir devamı veya gereği idi. Soğuk Savaş'ın başlangıcında İnönü liderliğindeki Türkiye'nin dış politikada temel hedefi Sovyet tehdidinin önlenmesi ve buna bağlı olarak Batıyla siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda işbirliğini geliştirebilmektir.⁷

1. SÜVEYŞ KRİZİ VE EISENHOWER DOKTRİNİNİN İLANINA GİDEN SÜREÇ

Eisenhower Doktrininin ilan edilmesine geçmeden önce Süveyş Kanalı'nın geçmişten itibaren taşıdığı önem hakkında bilgi sahibi olmak

⁵ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1879-2014)*, Der Yayınları, 10. Basım, İstanbul, 2015, s. 943.

⁶ Ahmet Çelik, *Soğuk Savaş Süreci ve Türkiye'ye Etkileri*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2018, s. 114.

⁷ Cihat Göktepe, Süleyman Seydi, "*Soğuk Savaş Başlangıcında Türk Dış Politikası*", *Bilişim*, S:72, (Kış, 2015), s. 197-198.

doktrinin ilan edilme sebeplerini anlamamız açısından büyük önem taşımaktadır. Süveyş Kanalı, Ortadoğu'ya stratejik önemini veren en önemli bölgelerden biridir. Bölge, Ümit Burnu'nun Batılılarca kullanılmasıyla ticari önemini bir miktar kaybetse de, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla önemini yeniden kazanmıştır. Kanal, özellikle petrol geçişinde kullanıldığı için, Petrolün Batı'ya taşınmasında çok önemli bir geçiş güzergâhı olmuştur. Batı Avrupa; Süveyş Kanalı ve Irak Petrol Şirketi boru hattıyla günlük 2.800.000 varil ham petrol ithal etmekteydi. Bu yolla Avrupa'ya Ortadoğu petroleri, günlük 2.100.000 varil olarak geçmekte, böylelikle Avrupa, toplam petrol ithalatının % 75'ini Ortadoğu'dan sağlamaktaydı. Son gerilimden önce Süveyş'in doğusu ve güneyindeki ülkelerdeki Ortadoğu petrolerinden, günlük 860.000 varil, yani toplamın % 27'si ihraç edilmekteydi.⁸

Lesseps, Süveyş Kanalı Şirketi adında özel firmasını kurarak, Mısır'dan bir kanal inşa etmek için imtiyaz kazanarak 1859 yılında inşaata başlamıştır.⁹ Mısır Hıdivliği şirketten, 85,506 hisse almıştır. Mısır, mali sıkıntıya girince 1875 yılında hisselerini İngiltere'ye satmış ve bu satıştan itibaren Kanal, İngiliz-Fransız ortaklığı tarafından işletilmeye başlanmıştır. Süveyş Kanalı gibi Mısır'da geçmişten itibaren Ortadoğu'nun en önemli merkezlerinden biri konumundadır. Mısır, Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar İngiliz işgalinde kaldı. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na, Alman saflarında girmesi ile İngiltere, Mısır'da hamiliğini ilan etti. 1922'de İngilizler himayenin bittiğini açıkladıklarında Mısır, bağımsızlığını ilan etmiştir. 24 Temmuz 1923 Lozan Anlaşması ile Türkiye, Mısır'ın haklarına saygı duyduğunu açıkladı. 1936'da İngiliz-Mısır anlaşması yapılmış, bununla kanal geçiş ücretleri ve hakları belirlenmiştir.¹⁰

Mısır Parlamentosu, 15 Ekim 1951'de kabul ettiği kanunlarla, Mısır Kralı aynı zamanda Sudan Kralı olarak da ilan edildi. Bunun üzerine halk Süveyş Kanalı'na yürümeye kalkınca, İngiliz Kuvvetleri ile halk arasında çarpışmalar başladı. Komünistlerin, Müslüman Kardeşlerin ve aşırı milliyetçilerin teşviki ile sivillerden meydana gelen bir "Milli Kurtuluş Ordusu" kuruldu. Durum bu safhada iken, Yarbay Abdünnasır başkanlığındaki Hür Subaylar Komitesi, 23 Temmuz 1952 günü yaptığı bir darbe ile krallığa son verip idareyi ellerine aldılar ve 26 Temmuzda da, İskenderiye'de bulunan Kral Faruk'u tahtından feragate zorlayıp ülkeden çıkardılar.¹¹

⁸ Halil Akman, *ABD'nin Ortadoğu Politikaları ve Türk Dış Politikasına Etkileri (1952-1964)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 293-294.

⁹ Daniel Yergin, *Petrol (Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü)*, Türkiye İş Bankası Yay., 11. Basım, İstanbul, 2019, s. 454.

¹⁰ Akman, a.g.t., s. 294-295.

¹¹ Armaoğlu, a.g.e., s. 601.

Genç bir asker olan Cemal Abdul Nasır'ın ortaya çıkmasını sağlayan Mısır'daki devrim pek çok ülkedeki Arabin ümitlerini canlandıran ilk olaydı. Nasır bir süre için Arap dünyasını İsrail'e karşı birleştirmek ve toplumsal değişikliğin yolunu açmak ister gibi göründü.¹² Nasır dönemiyle birlikte Mısır, siyasal ve ekonomik durumuyla hem Orta Doğu'da hem de Üçüncü Dünya ülkeleri arasında öne çıkarak, Nasirizm denilen bir modeli oluşturmuştur.¹³

Bu dönemde Amerika, söz konusu darbeyi ve zaman içinde bu darbenin lideri olan Nasır'ı Orta Doğu'da komünizme karşı bir kalkan gibi görmüş ve bölgede çıkarları bozulan İngiltere'yi Mısır'a yönelik taleplerinde frenlemeye çalışmıştır. Sovyetler Birliği ise, doğru teşhis koyarak Nasır'ın arkasındaki Amerikan desteğini anlamış fakat henüz Akdeniz'de Amerika ile boy ölçüşecek güce sahip olmadığı için olayları izlemekle yetinmiştir.¹⁴

Askeri idarenin içeride otoritesini sağlamlaştırabilmesi ve ihtilalin öngördüğü düzenin kurulabilmesi için, tabiatıyla dış münasebetlerde barış ve istikrara ihtiyacı vardı. Bu sebeple Süveyş ve Sudan meselelerini daha yumuşak bir şekilde ele aldı. 12 Şubat 1953'te İngiltere ile Mısır arasında yapılan bir anlaşma ile Sudan'a üç yıl içinde bağımsızlık verilmesi kararlaştırıldı.¹⁵

Öte yandan Amerika Birleşik Devletleri Mısır ve İngiltere arasında uzlaşmayı sağlamak için çaba harcamıştır. Bu çabalar sonunda, 19 Ekim 1954'te, İngiltere ile Mısır arasında bir anlaşmaya varılmıştır.¹⁶ 19 Ekim 1954'te yapılan antlaşmayla İngilizler 20 ay sonunda Mısır'dan çekilmeyi kabul ettiler.¹⁷ Ancak, İngiltere, yedi yıllık bir süre içinde, eğer "yabancı bir kuvvet" tarafından Arap Birliği üyelerinden birine, ya da Türkiye'ye bir saldırı yapılırsa bunları yeniden işgal etmek yetkisini koruyacak, fakat tehlike biter bitmez buradan çekilecekti.¹⁸

Nasır 1954 sonbaharında, yaptığı bu Süveyş Antlaşması ile Batıyla münasebetlerini bir düzene sokarken, bir yandan Arap dünyası içinde birtakım faaliyetlere girişmişti. Bu faaliyetlerle, bir yandan Arap ülkeleri arasında bir kollektif güvenlik paktının, yani bir askeri ittifakın kurulması söz konusu

¹² J. M. ROBERTS, *Dünya Tarihi (18. Yüzyıl ve Sonrası...)*, İnkılap Kitabevi, C. 2, 2. Baskı, İstanbul, 2011, s. 1036.

¹³ Pınar Bahar Tekin, *1956 Süveyş Krizi'nin Türk Basınına Yansıması*, Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük, 2018, s. 55.

¹⁴ M. Ali Gemuhluoğlu, *Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkisi (1945-1965) ve Türk Dış Politikası*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 178.

¹⁵ Armaoğlu, a.g.e., s. 602.

¹⁶ Mehmet Gönlübol v.d. , *Olaylarla Türk Dış Politikası, (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s. 277-278.

¹⁷ Sina Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yay., 5. Basım, İstanbul, 2017, s. 357.

¹⁸ Gönlübol v.d.,a.g.e., s. 277-278.

olurken, bir yandan da “İslam Kongresi” adı altında bir birlik kurulması için çalışılmaktaydı. İşte, tam bu sıradadır ki, Bağdat Paktı ortaya çıkıyordu.¹⁹

24 Şubat 1955'te Türkiye ile Irak arasında Bağdat'ta, Bağdat Paktı olarak anılacak Güvenlik Savunma Antlaşması imzalandı. Anlaşmayı Türkiye tarafında, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, Irak tarafında ise Nuri Es Said ve Burhanettin Başayan imzalamışlardır. Yapılan anlaşma 25 Nisan'da 6496 sayılı kanunla, TBMM'de 449 milletvekilinin katıldığı oylama ile 449 kabul oyuyla onaylanmıştır.²⁰

Bu pakt Sovyetlerin güneye yani sıcak denizlere inmesine engel olacak bir set niteliğindedir. Türkiye ile Pakistan arasındaki bir ikili antlaşma şeklinde oluşmaya başlayan pakt daha sonra İran, Irak ve İngiltere'nin de katılımıyla bir savunma organizasyonu haline dönüştü. Bağdat Paktının hedefinde sadece Irak'ın değil diğer Arap devletlerinin de pakta katılımlarını sağlamak vardı ki, bu durum paktı bölgesel bir savunma organizasyonuna dönüştürerek Sovyetlerin güneye inmesine engel oluşturacaktı. Bağdat Paktının Arap ülkeleri arasında yayılarak bölgesel bir organizasyon olması yolunda Türkiye batı ile Ortadoğu arasında köprü görevi görmeye çabalamaktaydı.²¹

Çağdaş Batı ve Türk araştırmacılarının birçoğu, Bağdat Paktı'nı eleştirirler de, bu eleştiriler sadece Sovyetler Birliği'nin Yakın Doğu ve Ortadoğu'ya girişinden dolayı yapılmıştır. Örneğin, Ferens Vali şöyle yazmıştır: “Bağdat Paktı Sovyetler Birliğinin 1955'lerden itibaren bölge işlerine karışmasına neden olmuştur.” Ömer Kürkçüoğlu ise şöyle yazmıştır: “Bağdat Paktı, Sovyetler Birliği'nin muhtemel saldırısına karşı meydana gelen bir savunma yapılandırılmasıdır.”²²

Bu paktın oluşturulmasında ABD dışişleri Bakanı John Foster Dulles'in öncülüğü söz konusudur. Pakt'a 5 Nisan 1955 te İngiltere, 23 Eylül 1955 te Pakistan, 23 Ekim 1955 te İran katılmıştır. ABD, Arap-İsrail çatışmasının olduğu bir zamanda Pakt'a katılarak, gerek Arap devletlerinin gerekse İsrail'in tepkisini çekmemek amacıyla Pakt'a üye olmamış, dışarıdan destek vermiştir.²³

Böylece Amerika, Ortadoğu'daki dengenin kurulması ve bunun devamı için özel bir politika gütmeye başlamıştı. Ancak, Bağdat Paktı'na katılmama nedenlerine bakılacak olursa, bu devletin, bir yandan Arap devletlerini

¹⁹ Armaoğlu, a.g.e., s. 603.

²⁰ Akman, a.g.t., s. 260-261.

²¹ Mahir Küçükvatan, “Soğuk Savaşın Türk Dış Politikasına Etkileri ve 1957 Türkiye-Suriye Bunalımı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C/S: XI/23, (Güz,2011), s. 77.

²² Vefa Kurban, “1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C/S: XIV/28, (Bahar, 2014), s. 260.

²³ Abdullah Urul, *Amerika Birleşik Devletleri'nin Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 63.

kazanmak, diğer yandan ise İsrail'i gücendirmemek istediği ve Sovyetler Birliği'ni de fazla kışkırtmama politikası izlediği görülmektedir.²⁴

NATO'nun Ortadoğu gücü olarak planlanan bu planı Türkiye-Pakistan-İrak ve İran'ın kabul etmesine rağmen Nasır yönetimindeki Mısır, soğuk savaşta Arap topraklarında sıcak olarak yaşamak istemediği ve batının çıkarlarına alet olmamak gerekçesi ile kabul etmemiştir.²⁵

Bu arada Amerika Birleşik Devletleri'nin, Nil Nehri üzerinde yapılması düşünülen Aswan Barajı'nın finansmanı için vaat ettiği yardımı yapmaktan vazgeçtiğini açıklaması üzerine, Nasır 26 Temmuz 1956'da kanalı millileştirdiğini ilan etmiştir. Bu sırada Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Fransa 16 Ağustos 1956 tarihinde Londra'da yapılmak üzere bir konferans çağrısında bulundular. Teklifin yapıldığı ülkelerden Mısır ile Yunanistan, bu toplantıyı düzenleyenlerin sorunun halline ilişkin tekliflerinin Mısır'ın bağımsızlık ve egemenlik haklarıyla bağdaşmadığını öne sürerek toplantıya katılmayı reddetmişlerdir. Toplantıya katılanlardan Sovyetler Birliği, Hindistan, Endonezya ve Seylan ise, batı yanlısı 18 ülkenin kabul ettiği kanalı uluslararası bir kuruluşun yönetimine bırakmayı amaçlayan planı kabul etmemişlerdir.²⁶

19-21 Eylül 1956 tarihleri arasında, çoğunluk kararını destekleyen 18 ülkenin katıldığı İkinci Londra Konferansı düzenlenmiştir. Toplantı sonucunda "Süveyş Kanalını Kullananlar Birliği" adında bir örgüt kurulmuştur. 1956'da İngilizler ile Fransızlar İsrail'i, Süveyş Kanalı'na tek taraflı olarak el koyan Mısır'a yapılacak askeri harekate katılmaya davet ettikleri zaman bu istek sevinçle kabul edildi.²⁷ Tüm bu gelişmeler neticesinde, 29 Ekim 1956'da İsrail Mısır'a saldırmış, İngiliz ve Fransızlar da kanal bölgesine asker çıkarmışlardır. Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri'nin bu davranışa karşı olma konusunda anlaşmaları neticesinde girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır.²⁸

Tüm bu gelişmeler neticesinde, Amerika Birleşik Devletleri, Ortadoğu'da bazı önlemler almak zorunluluğu duymuş, "Kuzey Kuşağı"nın önemli bir bölümünü meydana getiren Bağdat Paktı üyelerine, toprak bütünlükleri ve siyasi bağımsızlıklarıyla ilgili olarak güvence vermiştir. Böylece Washington, Ortadoğu'da kesin yerini açıkça ortaya koymuş, Sovyetler Birliği ile Çin'i güneyden ve Avrupa'dan boydan boya çevreleyen NATO ile SEATO

²⁴ Uçarol, a.g.e., s. 984.

²⁵ Urul, a.g.t., s. 63.

²⁶ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 640-641.

²⁷ Geoffrey Parker, **Cambridge Savaş Tarihi**, Türkiye İş Bankası Yay., 4. Basım, İstanbul, 2018, s. 424.

²⁸ Sönmezoğlu, a.g.e., s. 641.

hususları açıkladıktan sonra, kongreden şu hususlarda kendisine yetki verilmesini istiyordu:³³

1- Bağımsızlığını korumak için ekonomik kalkınma çabası içine giren Ortadoğu ülkelerine ekonomik yardım yapmak.

2- Bunlardan isteyen ülkelere askeri yardım yapmak.

3- Bu ülkelerin istemeleri şartıyla, "milletlerarası komünizmin kontrolü altında bulunan bir ülkeden gelecek açık silahlı saldırılar karşısında" Amerikan silahlı kuvvetlerinin kullanılması.

Başkan Eisenhower'ın bu teklifi, bazı ufak değişikliklerden sonra, 9 Mart 1957'de Senato tarafından kabul edilmiştir. Lübnan, Pakistan, Irak, Türkiye, Yunanistan, Afganistan, Libya, Tunus, Fas ve İsrail doktrini kabul ettiğini bildirdi. Buna karşılık ilk tepki Mısır'dan geldi. Arkasından Suriye bu tepkiye katıldı. Bu iki devleti Ürdün ve Suudi Arabistan takip etti ise de Suudi Arabistan tutumunu değiştirerek doktrini iyi ve olumlu bulduğunu bildirdi.³⁴ Sovyetler Birliği, Mısır ve Suriye, Eisenhower Doktrini'ni Orta Doğu ülkelerinin içişlerine doğrudan bir müdahale ve Siyonizm tarafından beslenen emperyalist bir manevra olarak görmüşlerdir. Nasır ise, Arap milliyetçiliği karşıtı bir plan olarak yorumlamıştır. Sovyetler Birliği, Eisenhower Doktrini'ni, "Amerikan tekelci sermayesinin ve askeri çevrelerinin Orta Doğu'nun iç işlerine kaba bir müdahalesi" olarak nitelendirmiş ve bu doktrinin Orta Doğu'daki mevcut durumu bozacağını ifade etmiştir. Eisenhower Doktrini, Orta Doğu'daki İngiliz etkisini bir daha geri gelmeyecek şekilde ortadan kaldırmıştır. Ayrıca Amerika, Bağdat Paktı üyelerine karşı taahhüt altına girerek, Orta Doğu bölgesinde kesin olarak söz sahibi olmuştur. Eisenhower Doktrini de, Bağdat Paktı gibi Arap dünyasında bölünmelere neden olmuştur. Bağdat Paktı şartların olgunlaşmasını beklemeden ortaya çıkmıştır. Oysa Eisenhower Doktrini, "tam zamanında" Orta Doğu'nun gündemine gelmiştir. Sovyetler Birliği ve Nasır'ın şiddetli tepkileri ve Orta Doğu'da krizler döneminin başlaması da, bir anlamda bu zamanlamanın doğruluğunu göstermektedir.³⁵

Eisenhower Doktrininin açıklanmasından kısa bir süre sonra, 19-20 Ocak'ta, Bağdat Paktının dört bölgesel devletinin başbakanları Ankara'da toplanmışlar ve 21 Ocak'ta yayınlanan bir ortak tebliğe göre, "Orta Doğu'ya müteallik olan Eisenhower Planının komünist tecavüzün ve yıkıcı faaliyetlerin Orta Doğu memleketleri için arz ettiği tehlikeyi teslim etmekte olmasını memnuniyetle kaydetmişlerdir. Bu planda hali hazır şekliyle derpiş edilmiş

³³ Armaoğlu, a.g.e., s. 609-610.

³⁴ Bodur, a.g.e., s. 568.

³⁵ Gemuhluoğlu, a.g.t., s. 194.

olan tedbirleri, bu bölgede sulhu muhafaza ve halkın iktisadi refahını arttırmak yolunda en iyi çare teşkil etmesi itibarı ile tamamen desteklemektedirler.³⁶

Türk Hükümeti de Eisenhower Doktrinine olumlu yaklaşmıştır. Başbakan Menderes ve diğer yüksek bürokratlar, ABD'nin Ortadoğu politikasına tam destek verdiklerini açıklamışlardır. Türklerin, Bağdat Paktıyla Eisenhower Doktrinine bağlı olduğu ve bunların barışı garantiye almak için en iyi araç olduklarını vurgulamışlardır.³⁷

Eisenhower Doktrininin Senato tarafından kabulünden kısa bir süre sonra, 12 Mart'ta, Amerikan Hükümeti, Başkanın Orta Doğu sorunlarındaki özel yardımcısı James P. Richards başkanlığındaki bir heyeti Doktrini izah etmek üzere Orta Doğu Devletlerine göndermiştir. Richards, ilk olarak Libya'ya uğradıktan sonra, 21 Mart'ta Ankara'ya gelmiştir.³⁸ Türk Hükümeti, Başkan Eisenhower'ın, Richards Misyonu'nun ruhunu ve önerilerini tartışmaya hazır olduklarını belirtmişler ve Richards'ı memnuniyetle Türkiye'de karşılayacaklarını bildirmişlerdir.³⁹

Türkiye Doktrine, 22 Mart 1957'de yayınlanan bir ortak bildiriyle katıldı.⁴⁰ Ana çizgileri ile Eisenhower Doktrini'ni andıran bu bildiride, Birleşik Amerika'nın Orta Doğu'da izlediği politikanın felsefesi açıklandıktan sonra, şöyle denilmektedir: "... Amerikan Doktrininin gayesi, Orta Şark'taki müstakil devletlerin milletlerarası komünizm tarafından bilvasıta veya doğrudan doğruya vaki olabilecek bir tecavüzle mücadele edebilmek hususundaki imkanlarını takviye zımında bu devletlere yardım etmektir."⁴¹

Eisenhower Doktrininin ana unsurlarının sayıldığı ve Türkiye'nin bunları memnuniyetle karşıladığının vurgulandığı bildiride ayrıca, "(Tarafların) bir devletin diğer bir devletin işlerine müdahale etmesine ve karışmasına, geleneksel siyasetleri gereği karşı çıkmaya devam (...)" edecekleri, "(...) her iki devletin uluslararası komünizmi, devletlerin ulusal bağımsızlığı ve dünya barış ve güvenliği için bir tehdit olarak (...)" gördükleri "(...) ve bu tehdide karşı Birleşmiş Milletler Anayasasına uygun olarak caydırıcı önlemler almak amacıyla ortaklaşa hareket etmeye azimli (...)" oldukları belirtilmekteydi.⁴²

Menderes, Eisenhower Doktrini'nin kalkını altında Türkiye'nin Orta Doğu'da egemen bir rol oynayabileceğine inanmıştır. Başbakan Menderes'e

³⁶ Gönlübol v.d., a.g.e., s. 288-289.

³⁷ Akman, a.g.t., s. 345.

³⁸ Gönlübol v.d., a.g.e., s. 289.

³⁹ Akman, a.g.t., s. 346.

⁴⁰ Oran, a.g.e., s. 568.

⁴¹ Gönlübol v.d., a.g.e., s. 289.

⁴² Oran, a.g.e., s. 568.

göre, Eisenhower Doktrini'nin doğruluğunun tarih önünde kabul edilmesi, Amerika'nın bu doktrin çerçevesinde Türkiye'ye vereceği rol ile doğru orantılıdır.⁴³

Türkiye açısından Eisenhower Doktrini'nin önemi, Amerika'nın, Orta Doğu bölgesi ile daha fazla ilgilenerek olması, Bağdat Paktı'na üye olmasa ekonomik ve askeri bakımdan Bağdat Paktı'nı daha fazla desteklemesi, özellikle komünizm tehdidini kullanarak yani Amerika'nın gözünde Türkiye'nin öneminin artmasını sağlayarak Amerika'dan, daha fazla dış yardım talep etmesi olarak belirtilmektedir.⁴⁴

Tüm bu gelişmeler çerçevesinde, Ankara'nın benimsediği Doktrinin Türkiye açısından sonuçları şunlar olmuştur:⁴⁵

1- ABD'nin bölgedeki operasyonlarını gerçekleştirebilmesi için Türkiye'ye duyduğu ihtiyaç arttı. Bu durum, Türkiye'deki Amerikan askeri üslerine özel bir önem verilmesine yol açtı. 1954'te kurulan İncirlik üssü geliştirildi.

2- Türkiye'ye verilen Amerikan askeri yardımları arttırıldı.

3- 1954'ten sonra giderek azaltılan ve bazı şartlarda bağlanan Amerikan ekonomik yardımları, tekrar artmaya başladı.

4- Türkiye, Doktrini benimsemeyen Arap ülkeleri ve onlara destek veren SSCB'yle ilişkilerinde gergin bir döneme girdi. Bu durum, 1957 yılının yaz aylarında Suriye'yle savaşın eşiğine gelinmesine yol açtı.

5- Türkiye ilk kez topraklarındaki Amerikan üslerinin NATO amaçları dışında, Orta Doğu olaylarına müdahale etmek için kullanılmasına izin verdi.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşının galipleri olan Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Rusya Soğuk Savaş döneminde birbirlerine üstünlük kurma mücadelesi vermişler ve Almanya Rusya ve diğer büyük Avrupalı devletler karşısında çok fazla bir direnç gösteremeyerek savaşın mağlubu olmuştur. Türkiye ise uygulamış olduğu denge politikası ile aktif olarak savaş girmeme başarısını göstererek dış politika alanında büyük bir başarıya imza atmıştır. Soğuk Savaş döneminde meydana gelen Süveyş Krizi ile birlikte Rusya ve ABD karşı karşıya gelmiştir. Bu kriz sonucunda Ortadoğu bölgesi yeniden karışıklıklara sahne olmuştur. Eisenhower doktrini'nin ilan edilmesiyle birlikte Ortadoğu ülkeleri arasında başlayan sorunlar neticesinde kendi aralarında bölünmeler

⁴³ Gemuhluoğlu, a.g.t., s. 196.

⁴⁴ Gemuhluoğlu, a.g.t., s. 197.

⁴⁵ Oran, a.g.e., s. 568.

başgöstermiştir. Dönemin Türk Hükümeti'nin doktrine vermiş olduğu destek sonrasında da Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri ile olan ilişkileri olumlu bir ivme kazanmaya başlayarak Batı Bloğu yeni bir yapılanma sürecine adım atmıştır.

KAYNAKÇA

I. SÜRELİ YAYINLAR

A. Dergiler

Bilig Dergisi

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

II. İNCELEME YAPITLAR VE ANILAR

A. Kitaplar

Akşin Sina, **Kısa 20. Yüzyıl Tarihi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017.

Armaoğlu Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2009.

Bodur Harun, **Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013.

Gönlübol Mehmet, v.d. , **Olaylarla Türk Dış Politikası**, (1919-1995), Siyasal Kitabevi, Ankara, 1995.

Gönlübol Mehmet, **Uluslararası Politika (İlkeler-Kavramlar-Kurumlar)**, 5. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2000.

Oran Baskın, **Türk Dış Politikası**, Cilt:1, 17.Baskı, İstanbul, 2012.

Öymen Onur, **Silahsız Savaş (Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi)**, 7. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.

Parker Geoffrey, **Cambridge Savaş Tarihi**, 4. Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018.

Roberts J. M., **Dünya Tarihi (18. Yüzyıl ve Sonrası)**, II. Cilt, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011.

Sönmezoğlu Faruk, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1989.

Uçarol Rıfat, **Siyasi Tarih (1789-2014)**, 10. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2015.

Yergın Daniel, **Petrol (Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü)**, 11. Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019.

B. Makaleler

Göktepe Cihat, Seydi Süleyman, Soğuk Savaş Başlangıcında Türk Dış Politikası, Bilig Dergisi, Sayı: 72, Kış, 2015.

Kurban Vefa, 1950-1960 Yıllarında Türkiye İle Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı: 28, Bahar, 2014.

III. TEZLER

Akman Halil, **ABD'nin Ortadoğu Politikaları ve Türk Dış Politikasına Etkileri (1952-1964)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Çelik Ahmet, **Soğuk Savaş Süreci ve Türkiye'ye Etkileri (1939-1952)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2018.

Gemuhluoğlu M. Ali, **Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkisi (1945-1965) Ve Türk Dış Politikası**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

Tekin Pınar Bahar, **1956 Süveyş Krizinin Türk Basınına Yansıması**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük, 2018.

Urul Abdullah, **Amerika Birleşik Devletleri'nin Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

IV. İNTERNET KAYNAKLARI

<http://www.islamianaliz.com/ortadogu/>

<http://politikhane.blogspot.com/2015/07/cemal-abdul-nasr-iktidar-ve-panarabizm.html>

EKLER

EK-1: CEMAL ABDÜNNASIR

(Kaynak: <http://politikhane.blogspot.com/2015/07/cemal-abdul-nasr-iktidar-ve-panarabizm.html>)

EK-2: ORTADOĞU HARİTASI

(Kaynak: <http://www.islamianaliz.com/ortadogu/>)

19. YÜZYIL ORTA ASYA TÜRK ŞEHİRLERİ HAKKINDA İZLENİMLER

Arzu ERMAN*

Öz

Orta Asya'da Seyhun ve Ceyhun ırmakları arasında kalan ve Maverâünnehir olarak da isimlendirilen bölge, Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bir bölgedir. Burada çok erken dönemlerden itibaren pek çok şehir kurulmuş ve bu yerleşim alanları üstlendikleri çeşitli işlevlerle tarihte mühim roller oynamışlardır. Bu şehirleri, çeşitli zamanlarda farklı kültür alanlarına mensup gezginler, çeşitli vesilelerle ziyaret etmişlerdir. Burada bu gezginlerin eserleri ışığında bölgedeki şehirler ele alınmıştır. 19. yüzyıl ise Batı dünyasında modernleşme olarak adlandırılan bir dönemdir. Nitekim Batı dünyası, bu süreçte görece kendisinin gerisinde kalanlar üzerinde siyasi, ekonomik ve kültürel hegemonya kurma çabası içinde olmuştur. Bu bağlamda Avrupa dışında kalan birçok ülke doğrudan Batı'nın birer sömürgesi durumuna gelmiştir. Dolayısıyla bu yüzyıl, bölgenin geleneksel dönemi ile değişim dönemi arasında karşılaştırma yapma fırsatı sunmaktadır. Çalışmada öncelikle Maverâünnehir bölgesinde, politik, ekonomik ve sosyo-kültürel koşulların şehirleşmeyi nasıl etkilediği ve şehirlere hangi fonksiyonları yüklediği sorusuna cevap aranacaktır. Ardından Max Weber'in "The City" adlı eserindeki sosyolojik açıklamaları ile kabul gören "Occidental City" (Batı Şehri) ve "Oriental City" (Doğu Şehri) kavramsallaştırması eşliğinde Orta Asya'daki şehirlerin kurumsal özellikleri belirlenecektir. Çalışmada temel kaynak olarak bölgeye giden kişilerin seyahatnameleri seçilmiştir. Metin yazarı ile metin arasındaki ilişkiden yola çıkılarak metinde anlatılanlar, satır aralarına gizlenenler veya varılan hükümler değerlendirilerek tarih anlatısının analizi yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Batı Şehri, Doğu Şehri, Maverâünnehir, Türk Şehri, 19. Yüzyıl.

IMPRESSIONS ABOUT TURKISH CITIES OF CENTRAL ASIA IN 19th CENTURY

Abstract

Transoxania, the region between the Jaxartes (Syr Derya) and Oxus (Amu Derya) in rivers in Central Asia, is a region densely populated by the Turks. Since very early beginnings, a great number of cities were founded in this region, and these settlements played crucial roles in history with the functions had. Many travelers from different cultural and geographical backgrounds visited these cities for various reasons. In this article, cities in this region are scrutinized in the light of travel accounts. The nineteenth century is named the term of "modernization" in the Western world. In this context, the modernized Western world attempted to establish political, economic and cultural hegemony over those that were relatively less developed compared to itself. Therefore, since the region is between the West and the East and it allows us to compare the traditional and transformational periods, this article shall focus on the nineteenth century. Two important historical perspectives surface in this work. This present thesis first analyzed how political, economic and cultural conditions in the region affected urbanization in the West of Central Asia. In addition, it tried to answer the questions of what sort of functions these cities gathered. Second, this article aims to determine

* Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
arzu_erman@hotmail.com

the institutional characteristics of the central Asian cities in the light of “Occidental City” and “Oriental City” conceptual framework generally accepted in the West through the sociological explanations made in *The City*, famous work of Max Weber. In this article, through the relation between the writer and the travel account, ideas told in the text and hidden between lines will be evaluated and history-telling will be analyzed.

Key Words: Western City, Eastern City, Transoxiana, Turkish City, 19th Century

Giriş

Bu çalışmada Türklerin yoğun olarak yaşadığı Maverâünnehir¹ olarak da adlandırılan Orta Asya'nın batısında bulunan yerleşim alanları incelenmiştir. Nitekim bölgedeki şehirlerin tarihsel arka planı Türk tarihinin çeşitli görünümünü ortaya çıkarma imkanı sağlamaktadır. Kronolojik olarak 19. yüzyılın seçilmesi ise kabaca iki nedene bağlıdır. Zira bu yüzyılda Batı dünyasında modernleşme olarak adlandırılan sürecin ortaya çıkardığı kurumlar bütün boyutları ile ortaya çıkmıştır. Bu süreç her ne kadar Batı dünyasının bir ürünü olsa da modernleşen Batı, dünyanın diğer yerlerini de etkilediği için boyutları aynı olmasa da Batı'nın tetiklediği değişim diğer bölgelerde de kendisini hissettirmiştir. Batı dünyası, görece kendisinin gerisinde kalan alanlar üzerinde siyasi, ekonomik ve kültürel hegemonya kurma çabası içinde olduğundan bu süreçte bazı ülkeler doğrudan Batı'nın sömürgeci haline gelirken, değişimi diğer alanlara nazaran daha keskin yaşamıştır. Bu nedendir ki 19. yüzyıl, gerek Doğu ve Batı arasında gerekse de aynı bölgenin geleneksel dönemi ile değişim dönemleri arasında birtakım karşılaştırmalar yapma fırsatı vermektedir. Bilindiği üzere bölgeye 19. yüzyılın sonlarına doğru Rus işgali ve egemenliği ulaşmıştır. Rusya, bir Batı ülkesi konumunda olmamakla birlikte 18. yüzyıldan itibaren modernleşme çabası içine girdiğinden Rus işgali, bölgede farklı bir değişim dönemi olarak algılanmalıdır.

Çalışmanın yer ve zamanını belirledikten sonra bölgenin diğer özellikleri üzerinde de durulmalıdır. Nitekim bilindiği üzere coğrafya, tarihsel olayların en temel belirleyicilerinden biridir. Orta Asya'nın büyük bir kısmı göçebe hayata imkan veren bir bölgedir. Ancak böyle olmakla birlikte Maverâünnehir olarak isimlendirilen Batı kısmı, büyük nehir ve göllerin hayat verdiği tarıma elverişli bir konuma sahiptir. Dolayısıyla bu bölge her iki hayat şartını

¹Asya'nın batısındaki iki büyük nehir olan Amu Derya ile Sri Derya nehirleri arasında kalan ve tarıma elverişli alanları bulunan bölgedir. Ceyhun Nehri (Amu Derya), Türkçe konuşan kavimler ile Farsça konuşan kavimler arasında her zaman doğal bir sınır olmuştur. Anlam itibarıyla “nehirin ötesi” ya da “çay ardı” demek olan bölge çok eski zamanlardan itibaren Türklerin yoğun olarak yaşadığı bir alandır. Bkz. Zekeriya Kitapçı, *Arapların Türkistan'a Girişi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2000, s.49.

görmemize olanak sağlamaktadır. Ancak burada kurulan devletler, başlangıçtan itibaren nomadik kültür üzerinde yükseldikleri için bölgede yönetenler ve yönetilenler arasında mutabakata dayalı bir yönetim biçimi uygulamışlardır. Yani geniş alanlar üzerinde egemenliklerini sürdürebilmek için yönetilenler ile çeşitli açılardan uzlaşma yoluna gitmişlerdir. Bu uzlaşmaların gerçekleşebilmesi için bölgedeki şehirler, önemli aracı noktalar olarak görülür. Bu nedenle incelenen mekanın şehirleri çok fonksiyonlu şehirlerdir. Nitekim bir taraftan merkezi otoritenin çevreye uzanan hegomonik varlığını hissettirirken diğer taraftan şehir sakinleri, şehirlerinin ve çevresinde yaşayan ahalinin merkezi otorite karşısında yerelin temsilcisi görevini üstlenmişlerdir. Öyle ki bu ikili fonksiyon incelenmeye değer bir husustur.

Şehirler, yönetim merkezi olmalarının yanı sıra sosyo-kültürel ve ekonomik fonksiyonlara da sahip olmuştur. Zira bazıları doğu-batı istikametinde uzanan büyük yollarla bağlantı kurarak transit ticaretin önemli uğrak yerleri konumuna gelmiş, bazıları ise belirli üretim dallarında uzmanlaşarak dünya ticaret ağına eklenmiştir. Bu bakımdan şehirler, yaşamın her yönüne ilişkin taşınır ve taşınmaz kültür öğelerinin biçimlendirdiği birer yaşam alanı durumundadır. Burada yapılmak istenen incelenen şehirlerin ortak öğeleri dikkate alınarak bölgenin genel bir şehir tipolojisinin çıkartılmaya çalışılmasıdır.

Şimdiye kadar Orta Asya şehirlerinin planına ve mekan organizasyonuna dair birtakım araştırmalar yapılmıştır. Ancak bunların sayısı son derece sınırlıdır. Bu konuyla ilgili olarak Tuncer Baykara'nın yanı sıra Koray Özcan'ın daha önce yapılmış araştırmalara dayanarak "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)" başlıklı makalesi bulunmaktadır.² Ancak bunun kronolojik olarak burada incelenen dönemden önce olması ve de burada ileri sürülen görüşler benim tarafımdan da irdelendiğinden söz konusu çalışmayı burada zikretmekle yetiniyorum.

Çalışmada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise Batı dünyasının hegemonya döneminde sömürge haline getirdikleri bölgeleri daha yakından tanımak ve orada daha uzun süre kalıcı olabilmek için Doğu dünyasını bütün yönleriyle araştırmaya tabi tutmalarıdır. Doğu'ya kendi değer yargıları üzerinden bakmaları farklı gördükleri her şeyin kendi algılarının dışında tanımlanmasına neden olmuştur. Bu konuda en dikkati çeken değerlendirmeler

² Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*. 20 (2), Ankara, 2004, s. 251-265.

şehirler üzerinedir. Nitekim pek çok Batı araştırmacısına göre Doğu'da şehir diye nitelenen yerleşme alanları Batı şehri kriterlerine göre böyle tanımlanamaz. Öyle ki Weber, ünlü “Şehir” adlı eserinde Doğu ve Batı şehri olarak iki tanımlama yapmış, Doğu şehrini ayrıca kavramsallaştırmıştır. Bu kavramsallaştırmaya göre Doğu'daki şehirler, farklı özelliklere sahiptir. Burada bu yargının sınanması başlıca sorunsallarımızdan birini oluşturmaktadır. Weber, Batı şehrinin özerk yönetim kurumlarına sahip bulunduğunu ve şehirliğin iradelerinin şehir yönetimine yansıdığını ileri sürerek bu özelliğin Doğu şehrinde bulunmamasının en önemli fark olduğunu belirtir. Nitekim Weber, bu politik bilinçsizlik nedeniyle Doğu şehirlerinin muntazam bir plan göstermediğini ve yapılanma kendiliğinden olduğundan kargacık burgacık bir yerleşme dokusunun Doğu şehrini karakterize ettiğini ileri sürer. Çalışma bu yönüyle bu yargının doğruluk derecesini irdelemeye yönelik bir yaklaşım içinde olacaktır.

Çalışmanın temel kaynağı olarak farklı kültür bölgelerinden Maveraünnehir şehirlerine gelmiş olan gezginlerin kaleme almış oldukları eserler kullanılacaktır. Nitekim seyahatnameler, edebi bir tür olmasının yanı sıra tarihi birer kaynak olarak da kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu eserlerde gidilen yerler ile ilgili çok ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür.

1. Şehir Algısının Kuramsal Temelleri

Şehirlerin kuramsal temellerinin incelenmesinde araştırmalar hangi teorik çerçeveye oturtulmalıdır? Bu sorunun cevabı, şehirlerin ortaya çıkış nedenlerinden başlayarak her açıdan fonksiyonlarına ve şehir denilen yerleşme alanlarında belirlenen ilişkilerin tümüne kadar uzanan geniş bir perspektif içinde aranmak zorundadır. Şehir tarihleri, parçası oldukları politik, ekonomik ve sosyal sistemlerin tarihlerinden ayrılmazlar. Dolayısıyla sadece şehrin kendisi değil, araştırma yapılan bölgenin içindeki şehirlerin rolü hakkında ilgilerin de yoğunlaştırılması gerekmektedir.³

Şehir araştırmalarında bazı sosyolojik yaklaşımlar da öne sürülmekte ve Max Weber ve Gideon Sjoberg gibi sosyologlar tarafından birtakım ideal şehir tipleri ortaya konmaktadır. Örneğin Weber'e göre bir yerleşim biriminin tam bir kent topluluğu oluşturması için bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Buna göre öncelikle buranın savunma amacıyla kurulmuş surları ve kuleleri ve de bir pazarının olması gerekmektedir. Pazar, yerleşimin ekonomik merkezini oluşturmaktadır. İktisadi bir tanımlamayla şehir, sakinlerinin hayatlarını tarımdan ziyade ticaret ile kazandıkları bir yerleşim yeridir. Kalenin bulunduğu yerleşim yerinde şehir, kalede şekillenmektedir çünkü bir burası bir kısım

³Özer Ergenç, “Şehir Tarihi Araştırmaları”. *Bellekten*. C.LII, S. 203, Ankara, Türk Tarih Kurumu, s. 667- 683.

yönetici, asker ve hizmetkarların yaşadığı bir yerdir.⁴ Bunlar dışında yerleşim yerinin kendisine ait bir mahkemesi ve en azından kısmen özerk bir hukuku ve şehir sakinlerinin seçtiği yetkililerden oluşan bir yönetimi olması da gerekmektedir. Bu nedenle Weber, şehir topluluğunun her yerde ortaya çıkmasının mümkün olmadığını belirtir. Dolayısıyla Asya’da ya da başka bir deyişle Doğu’da bir şehir topluluğunun ortaya çıkması bu nedenlerden dolayı mümkün değildir. Bu bağlamda bakıldığında sadece Batı’da ortaçağ şehirleri kısmen şehir olma özelliği göstermektedir. Başka bir deyişle 18. yüzyıl şehirleri bile çok sınırlı derecede şehir topluluklarıdır. Ancak Asya şehirlerinin hepsi bir pazar ve kaleye sahip olsalar dahi birkaç istisna haricinde hiçbir şekilde kent topluluğu sayılmazlar.⁵ Ancak Batı merkezli bu yaklaşıma karşıt görüşler de öne sürülmüştür. Öyle ki İslam coğrafyasındaki şehirlerin İslam şehri sınıflamasına tabi tutulması William ve Georges Marçais kardeşlerin 1920’lerde yaptıkları çalışmalarla başlamıştır. Bu çalışmalarda İslamın şehirli bir din olduğu vurgulanmış ve İslam şehrini cuma camisi, pazar ve hamamın karakterize ettiği öne sürülmüştür. Georges Marçais, bu unsurlara ek olarak mesken mahallinin ayrıştırılması, esnafın pazarda hiyerarşik olarak yer alması ve belediye örgütlerinin yokluğu gibi özellikleri de eklemiştir. Bu yaklaşım İslam şehri tanımları ile Weber’in şehir sınıflamaları yani bir “ötekileştirme” faaliyeti olarak oryantalist yaklaşım arasındaki ilişki vesilesiyle büyük tepki almıştır.⁶ Ancak son dönem yapılan şehir tarihi çalışmalarında Grunebaum’un ortaya attığı İslam Şehri teorisinin temelini oluşturan ve İslam şehrini belirleyen tek ögenin dinsel faktörler olmadığı, tek tip bir İslam kent modeli oluşturmaktansa kentin oluşumunda bölgesel özelliklerin ve kültürlerin göz önünde bulundurulması gerektiği şeklinde yaklaşımlar öne çıkmıştır.⁷

2. Maveräünnehir Bölgesi ve İskan

Arap coğrafyacılarından İstahri, Buhara, Semerkant ve Taşkent (Şaş) gibi şehirlerin yanı sıra Harezmi (sonraları Hive) de Maveräünnehir bölgesinin sınırları içinde saymaktadır. Ancak günümüzde bu bölgenin sınırlarının doğu, kuzey ve batı yönünde nerelere kadar uzandığı ile ilgili farklı görüşler öne sürülmektedir. Burada Amu Derya’nın hemen bitişiğinde yer alan Hive de çalışmaya dahil edilmiştir. Maveräünnehir bölgesinde yer alan şehirleri incelediğimizde buralardaki yerleşimin tarihinin çok eskilere dayandığı ve zaman içerisinde pek çok şehirde mekan değişiklikleri olduğu bilinmektedir.

⁴Max Weber, *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, Çev. M. Ceylan, Bakış Yayınları, İstanbul, 2003, s.85-86,101.

⁵M.Weber, F. Tönnies, G. Simmel, *Şehir ve Cemiyet*, Haz. A. Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.90-129.

⁶Yunus Uğur, “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar. *Talid*. C.3, S.6, İstanbul, 2005, s.9-26.

⁷Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s.5.

Örneğin Buhara ismi ilk olarak 630 senesinde Çinli seyyah Hüang- Tsang tarafından kullanılmıştır. Talas Savaşından sonra Arap hakimiyetine giren şehir, 999 senesine kadar Samaniler tarafından yönetilmiştir. 1220 senesinde Cengiz Han'ın tahrip ettiği şehir, Timurlular döneminde bölgenin siyasi hayatında mühim rol oynamıştır. 1500 senesinde Şeybani Han kumandasındaki Özbekler tarafından ele geçirilen şehir, 1868 senesinde Rusların gelişine kadar Özbekler tarafından yönetilmiştir.⁸ Buhara ise bölgede yapılan arkeolojik kazılara göre M.Ö. 535 senesinde Pers hükümdarı Büyük Cyrus tarafından kurulmuş ve tarihi boyunca pek çok defalar yağmaya uğramıştır. Tıpkı Buhara gibi Cengiz'in istilasından kurtulamayan şehir, Timur döneminde yeniden imar edilmiştir. Şehir, 1497 senesinde Babür tarafından birkaç aylığına ele geçirilmesine rağmen, 1500 senesinde Şeybani Han tarafından işgal edilmiştir.⁹ 1868 senesine kadar Özbek Hanlarının idaresinde kalan şehir, 1868 senesinde Türkistan Genel Yönetim Bölgesine dahil edilmiştir. 1878 senesinden itibaren ise Timur'un inşa ettiği şehrin batısında yeni bir şehir yükselmiş ve Hazar Denizi'nin diğer kısımlarının bölgeye demiryolu ile bağlanması şehrin eski canlılığına kavuşmasını sağlamıştır.¹⁰

Çirçik Irmağı'nın suladığı vahada kurulan Taşkent'te ise arkeolojik kalıntılar yerleşimi neolitik ve erken tunç çağına tarihlenmektedir. Ancak burada şehir olarak adlandırılacak bir yerleşimin ne zaman kurulduğu tam net değildir. Milattan sonraki ilk şehir Çaç bölgesinin baş şehridir. Arapların genel olarak ç sesi yerine s sesi kullanmaları nedeniyle bu yerin asıl ismi zaman içerisinde yazı ve halk dilinden atılmış olmakla birlikte Çaç ve Şaş ilişkisinin ne olduğu ile ilgili bir bilgi yoktur. Ancak 8. yüzyılda Arap fetihlerinde Şaş bölgesinden bahsedilmektedir. Bu yerin günümüze kadar gelen tüm tasvirleri Samaniler zamanından kalmadır. Şehir ilk kez Biruni ve Kaşgarlı Mahmud'un eserlerinde Taşkent adıyla anılmıştır.¹¹ 13. yüzyılda Timur tarafından tahrip edilen bu şehir, 14. yüzyılda yine Timur tarafından ele geçirilerek Orta Asya'nın önemli merkezlerinden biri haline getirilmiştir. 1500'lerden itibaren ise Özbekler'in eline geçen şehir, bu tarihten sonra Kazak, Kalmuk, Oyrat gibi boyların saldırısına uğramıştır. 17. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar Orta Asya ile Rusya arasındaki ticari ilişkilerin merkezi olan bu şehir 1865 senesinde Ruslar tarafından ele geçirilmiştir.¹² Hakkında daha az bilgi sahibi olduğumuz ancak arkeolojik kalıntılara göre kuruluşu 6 ila 8. yüzyıla kadar inen ve adına

⁸ Ramazan Şeşen, "Buhara", *TDVİA*, C.6, 1992, İstanbul, s. 363-367.

⁹ H.H. Schaefer, "Semerkand". *MEBİA*. C. 10, 1980, İstanbul, s. 468-471.

¹⁰ Osman Aydın, "Semerkand". *TDVİA*. C.36, 2009, Ankara, s. 481-486.

¹¹ V.V. Barthold, "Taşkent". *MEBİA*. C. 12 (1), 1997, Eskişehir, s. 38-41.

¹² Nadir Devlet, Unesco Diyalog Yolu İpek Yolu Ekspedikasyon İzlenimleri 19 Nisan- 18 Haziran 1991 (İnsan Faktörü). *Dünden Bugüne İpek Yolu Beklentiler ve Gerçekler*. Ed. E. Kefeli, A. Taşağıl, N.S. Karagür, Ö.D. Yılmaz, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 34-36.

ilk olarak Arap coğrafyacılarının eserlerinde 10. yüzyılda rastlanan Hive ise 1221 senesinden itibaren Moğol, 1338 senesinden itibaren ise Timur imparatorluklarına başkentlik yapmıştır. Şehrin ekonomik durumu genel olarak tarım, hayvancılık ve bunlardan elde edilen ürünlerin işlenmesiyle oluşan iş kollarına dayanmaktadır. Ayrıca Çin ve Hindistan'dan gelen ticaret kervanlarının uğrama yeri olan Hive, tüccarların mallarını Hive halıları ve Rusya ile İran'dan gelen mallarla değiştirdikleri canlı bir ticaret hayatına sahip olmuştur.¹³

3. Seyahatnamelerin Tanıklığında Orta Asya Şehirleri

Bölgeyi erken dönemden itibaren çeşitli vesilelerle pek çok seyyah ziyaret etmiştir. Aslında Doğu'nun Batı'ya olan ilgi ve merakı yeni değildir.¹⁴ Rönesans'ın sonlarından günümüze kadar bilim adamları, araştırmacılar, misyonerler, tüccarlar, askerler Doğu'da bulunmuş ve Batı hegemonyasının şemsiyesi altında onu anlamaya çalışmıştır. Said'e göre bu, doğu ile batı arasındaki bir iktidar ve egemenlik ilişkisi olmasının yanı sıra derecesi değişen karmaşık bir hakimiyet ilişkisidir.¹⁵

10. yüzyılda bölgeyi gezen coğrafyacı İbn Havkal'a göre Buhara'da hükümet sarayı olan Dârü'l İmâre'nin ağaçtan yapılmış ve birbirine geçmiş bir yapısı bulunmaktadır. Mahalleler ise bu binanın etrafında bulunmaktadır. Tüm yapılanmanın büyük bir sur ile çevrelendiği şehir, bu surun içinde yer almaktadır. Sur içindeki yerleşimin merkezinde *kuhendiz* denilen ve onun da etrafı surlarla çevrili olan bir iç kale bulunmaktadır. İç kaleyi çevreleyen bölüm *şehristan* denilen kısımdır ve mahallelerin çoğu burada yer almaktadır. Şehristan'ın dışında kalan kısım ise *rabat* olarak adlandırılmaktadır. İç kalenin iki kapısından biri Türk şehirlerinin karakteristik simgelerinden biri olan cuma mescidine diğeri ise *rigistan* olarak adlandırılan büyük bir meydana açılmaktadır. Bu şehrin ayrıca demirden yapılmış yedi tane kapısı bulunmaktadır. Semerkand şehrinin de dış görünümü Buhara'ya oldukça benzemekle birlikte aynı onunki gibi büyük bir sur tarafından çevrelenmiştir. Aynı yüzyıl içinde bölgeye giden Makdisî'nin şehir izlenimleri İbn Havkal'ın

¹³Mehmet Saray, "Hive Hanlığı". TDVİA. C.18, İstanbul, 1998 s. 167-170.

¹⁴ Oryantalizm, ilk olarak 14. yüzyılın başlarında Viyana Kilise Konseyi tarafından oryantal dillerin ve kültürlerin araştırılmasını teşvik etmek için bir dizi üniversitede kürsü kurulmasıyla birlikte ortaya çıkan bir bilim dalıdır. Oryantalizm'e teşvik eden itici unsur ticaret, rekabet ve askeri çatışmadan kaynaklanmıştır. Vasco De Gama'nın 1498 senesinde Ümit Burnu'ndan Asya'ya gidişi oryantalizm'in alanını büyük ölçüde genişletmiştir. Ancak Avrupa'da detaylı oryantal toplum araştırmalarının yayınlanması ancak 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Bkz. Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, Çev. İbrahim Kapkılıkaya, Anka Yayınları, 2002, İstanbul, s. 67-68.

¹⁵Edward W. Said, *Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları*. Çev. B. Ünler, Metis Yayınları, İstanbul, 2006, s.15-17.

izlenimleriyle örtüşmektedir.¹⁶ Yani bu tasvirlerle göre şehir, kale (kuhendiz), asıl şehir şehristan ve şehrin sur dışında kalan kısmı olan rabat olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır.¹⁷ Görüldüğü üzere bu adlandırmalar İslamiyetin Orta Asya Türk şehirlerinin toponomisi üzerindeki yansımaya bir örnektir. Başka bir deyişle Türk toponomisi, İran-İslam kültürü etkisinde etimolojik bir değişime uğramıştır. Bu bağlamda Orta Asya Türk şehrinde orduğ, balık¹⁸ ve kıy olarak adlandırılan mekânsal unsurlar, kuhendiz (kale), şehristan ve rabat olmak üzere bir değişime uğramıştır.¹⁹ Bununla birlikte kale ve şehristan surunun dışında kalması nedeniyle rabat'ı şehre dahil etmeyen bir görüş de bulunmaktadır. Bunun nedeni ise ticaret alanı olan pazar yerinin asıl şehir olan şehristan yerine rabat'ta bulunmasıyla ilgilidir. Cezar'a göre bu durum halkın bir kısmının göçebe olduğu düşünüldüğünde göçebelerle yerleşik şehirliler arasında bir ayırım yapma ihtiyacından kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim göçebeler ile şehirlilerin alışverişinin sur dışında olması hem şehir güvenliği açısından önemlidir hem de göçebelerin şehirliye satacağı canlı hayvan ya da onlardan elde edilen ürünlerin bulunması bu zorunluluğu meydana getirmiştir. Barthold da şehrin ticaret meydanının şehir duvarı dışında bulunduğunu söyleyerek bölgedeki şehirlerin üç kısımdan meydana geldiğini belirtmiştir.²⁰

Macar Türkolog Vámbéry'nin²¹ 1862 senesindeki Semerkand tasvirinde şehir surunun, eski surun içinde ve ondan oldukça aralıklı bir yerde olduğu, asıl şehrin ise eskiden olduğu gibi iç kalede yer aldığı belirtilmektedir. Şehrin yöneticisi olan emirin sarayı da burada bulunmaktadır.²² Schuyler²³ ise Buhara'da kalede emirin sarayı dışında kuş beyi ve bazı memurların da evinin olduğunu ayrıca bunun dışında burada bir cami, âbhane ya da suçlulara

¹⁶Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001, s. 220- 293.

¹⁷Schaeder, *a.g.m.*,s. 470.

¹⁸Eski Türklerde şehre "balık" adı verilmiştir. 11. yüzyılda Karahanlı ve Oğuz Türklerinin balık kelimesi yerine kend (kent) sözcüğünü kullandıkları görülür. Kaşgarlı Mahmud'a göre kend (kent), Oğuzlar ve onlara uyanlarca köy manasında kullanılmıştır. Bkz. Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s. 1.

¹⁹Koray Özcan, *a.g.m.*, s.10.

²⁰ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1977, ss.89-92.

²¹1862-1864 yılları arasında Orta Asya'yı gezen Arminius Vámbéry'nin gezi notları seyahatinin bitmesinin hemen ardından *Sketches of Central Asia* adıyla Londra'da yayınlanmıştır.

²² A. Vámbéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*.Çev. A.S. Abdülhalim, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2009, s.182.

²³Amerikalı bir diplomat olan Eugene Schuyler (1840-1890), ilk olarak Moskova'ya konsolos olarak atandığı sırada Orta Asya'yı görmek istemiş ve 1873 senesinde yaklaşık dokuz ay sürecek olan gezisine çıkmıştır. Gezisinin ardından izlenimlerini özgün adı *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja, I-II* olan eserinde toplamış ve ilk olarak 1876 senesinde Londra'da yayınlanmıştır.

hapishane olarak da hizmet veren bir su deposundan bahsetmektedir.²⁴ Kalenin, yönetici sınıfın ikamet yeri olması sadece Semerkant ve Buhara'da değil, genel olarak tüm Orta Asya Türk şehirlerinde görülen benzer bir durumdur. Ayrıca şehir tasvirlerinde rigistan'ın yani büyük meydanın çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Nitekim erike yani taht mahalli burada olduğundan "erikistan" söyleyişi zaman içerisinde rigistan halini almıştır.²⁵ Rigistan ile ilgili olarak Burnes²⁶, meydanın büyüklüğüne vurgu yapmış ve burayı iki yanında büyük binaların, medreselerin ve dört köşesinde hazneleri su ile dolu çeşmelerin bulunduğunu bir yer olarak betimlemiştir.²⁷

Bölgeye giden İbn Batuta, Cengiz'in yağmasından kurtulamayan ve yeniden imarı onun gezisinden çok sonra olan Semerkant'ı dünyanın en büyük, en güzel ve kusursuz şehri olarak tanımlamıştır.²⁸ 1490'larda Semerkant'ı ele geçiren Babür de hatıratında buranın son derece müzeyyen ve güzel olduğunu yazmıştır.²⁹ Ancak bu çalışmada seyyahlar genellikle şehirlerin özensiz görünüşleri hakkında sözde birlik halindedirler. Örneğin bu konuda Schuyler, genellikle birbirine geçmiş caddeleri, binaların boyanmasındaki renklerin uyumsuzluğu ve penceresi olmayan evleriyle Orta Asya'daki şehirlerin birbirine çok benzediğini düşünmektedir.³⁰ Bacon, evlerin pencerelerinin olmadığını ve dış dünya ile bağlantısının sadece bir kapı ile sağlandığını belirtmiştir. Bu kapının da tek ya da çift kanatlı olması ya da üzerindeki oymalarla süslenmesinin ev sahibinin mali durumunu yansıttığını kaydetmiştir. Hatta bir surla çevrili Hive şehrinde yer yer bu duvarların üzerinden yükselen ağaçların görüş alanını kapatması karşısında şehirlerdeki izole yaşam onu son derece şaşırtmıştır. Çünkü şehirlerdeki en güçlü sosyal birlik olarak gördüğü mahalleler bile birbirleriyle kapılarla ayrılmaktadır.³¹ 1881-1882 yılları arasında bölgeyi gezen Fransız Bonvalot'un Orta Asya gezisi

²⁴Eugene Schuyler, *Türkistan Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*. Çev. F. Çetin, H. Çetin, Paradigma Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 426.

²⁵Muhammed Zahir Bigi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*. Haz. A. Kanlıdere, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 99.

²⁶İngiliz gezgin Sir Aleksander Burnes (1805- 1841), bölgeye 1832 senesinde Doğu Hindistan Şirketi'ndeki görevi nedeniyle gitmiş ve gezisi boyunca tuttuğu notları 1834 senesinde gezisinin bitmesinin hemen ardından aynı yıl *Travels into Bokhara Being The Account of a Journey From India to Cabool Tartary and Persia* adıyla Londra'da yayınlamıştır.

²⁷Aleksander Burnes, *Travels into Bokhara Being The Account of a Journey From India to Cabool Tartary and Persia*, New Delhi, 1992, s.273.

²⁸İbn Batuta Tanci E.A. M., *İbn Batuta Seyahatnamesi I.*, İnc. ve Notlar. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s.540.

²⁹Babür, *Babürnâme Babür'ün Hatıratı*. Haz. R.R. Arat, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.73-75.

³⁰Schuyler, *a.g.e.*, s.423.

³¹Elizabeth E. Bacon, *Esir Orta Asya*. Çev. T.Say, Tercüman Yayınları, İstanbul, t.y, s.63-72.

sırasında Moskova'dan sonra uğradığı Taşkent'i içinde yaşanan yüzyılın çok gerisinde bir şehir olarak tanımlamıştır. Nitekim ona göre bu şehir, batı ülkelerinde bir şehir için düşünülen kavrama kıyasla büyük bir kasaba gibidir ve Karolenjler çağında Galya şehirlerini andırmaktadır.³² Şehirlerin özensizliği ile ilgili bu görüşler, şehri gezen bir Osmanlı uyruğu olan Mehmed Emin Efendi tarafından da dile getirilmiştir. Fransa, Almanya ve İtalya gibi ülkeleri de gezmiş olan Mehmed Emin Efendi, Ürgenç'in eğri büğrü sokaklarını tasvir ederken bölgede şehir, sancak ve kasaba olarak kabul edilen yerlerin Osmanlı ülkesindekilere hiç benzemediğini ve bölgede gördükleri arasında sadece Hive'nin şehir olarak kabul edilebileceğini geri kalanının ise sadece kale olarak adlandırılabileceğini belirtmiştir.³³

Şehir algılarının içinde bulunulan zaman ve kişilere göre değişmesi olağan bir durumdur. Nitekim zaman içerisinde şehir tanımının değişmesi ya da şehrin üstlendiğini fonksiyonların gittikçe karmaşık hale gelmesi bu değişimin temel nedenlerinden biri olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

3.1.Yönetim Fonksiyonları

Çalışmada ele alınan dönemde bölge Rus egemenliğine girmekte olduğundan yönetim mekanizmasında Rus etkisi hissedilmeye başlamıştır. Öyle ki bu durum ayrıntılarıyla eserlerde de karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki Schuyler, Taşkent'te Rusya adına şehirde bulunan bir Genel Vali'den ve onun konağından bahsetmektedir. Rus komutanın emri altındaki şehirde valinin yanında vali yardımcısı, generallerin kurmay subayları ve diğer memurlar bulunmaktadır. Vali ve vali yardımcıları dışında şehrin tüm subay ve polisleri halk tarafından seçilmektedir. Ancak böylesi bir bilgi diğer eserlerde bulunmamaktadır. Buhara şehrinde ise bir beyin olduğu ve bu kişinin de hisarda oturduğunu belirtilir. Beyin yardımcısı *Serkar* olarak isimlendirilip *Taksaba* ise neredeyse albaya eşit bir konumdadır.³⁴ Mehmet Emin Efendi'nin Hive gözlemlerinde Hive hanının yazlık ve kışlık olmak üzere iki ayrı ikametgâhından söz edilir. Ayrıca Han'ın oturduğu yerde kendisinden başka *mehter* denilen veziriazam, *kuşbeği* denilen ikinci vezir ve divan beyi denilen *rüsumat nazırı* ile *ser kâtibin* yaşadığını belirtilmiştir.³⁵ Bigi de Hive'de olduğu

³² Gabriel Bonvalot, *Esir Yurt Orta Asya*. Çev. M.R. Uzmen, Tercüman Yayınları, İstanbul, t.y., s.34.

³³Mehmed Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*. Haz. R. Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s.146-149. Ayrıca M.F. Seyhanoğlu, "An Ottoman Occidental in Central Asia: Mehmed Emin Efendi meets the Turkmen Tribes in 1877", *Centro Argentino de Estudios Internacionales*. S.1, 2010, Erişim: 09.09.2010. (www.caei.com.ar), s.3.

³⁴ Schuyler, *a.g.e.*, s. 77-78, 399-417.

³⁵ Mehmed Emin Efendi, *a.g.e.*, s.160-161.

gibi Buhara’da da kuşbeği olduğunu ve bu ünvanın Osmanlı Devleti’ndeki sadrazama denk geldiğini söyler.³⁶ Buhara’da kuşbeği, hisarın girişindeki platformda günün belirli saatlerinde oturarak kaleye gelen herkesin dertlerini dinlemekte ve emirin yokluğunda onun işlerini yürütmektedir. Tarım bölgenin ekonomik hayatında önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle su kanallarının ve su dağıtımının düzenlenmesi işi için *mirab* ya da *mirob* denilen özel memurlar bulunmaktadır. Küçük vadilerde bir ya da birkaç komşu köy tarafından seçilen bu memurun ücreti halk tarafından ödenmektedir.³⁷ Mahalleler ihtiyar meclisi tarafından idare edilmektedir. Bir mahalleye taşınmak için ihtiyar meclisinin iznine ihtiyaç duyulmakta ve mahallede yaşayan herkes buradan geçen su kanallarının bakımıyla ilgilenmektedir. ³⁸ Çarşı ve pazarların düzeni ve güvenliğinin sağlanması, vergilerin ve kiralarn toplanması *aksakal* isimli görevliye verilmiştir. Ayrıca buralarda *reis* ünvanlı memur, dinsel buyrukların halk tarafından korunması ve yerine getirilmesini denetlemekle yükümlüdür. Vámbéry’e göre bu memur, çarşı ve pazarlarda elinde sopayla dolaşarak rastladığı kişilere inanç ve ibadet ile ilgili sorular sormakta, yanıt alamadığında ise bu kişileri bu konuları öğrenmesi için bir haftadan on beş güne kadar sürebilen bir eğitim almaları için okula göndermektedir.³⁹ Bu durum Mehmed Emin Efendi tarafından da dile getirilmiş ve bu görevlinin sabah ve yatsı namazlarında bile insanları kontrol ederek camiye gitmeyenleri evlerine kadar gidip cezalandırdığını belirtmiştir.⁴⁰ Mac Gahan ⁴¹da Hive’de de diğer şehirlerde olduğu gibi alışveriş mekânlarında hükümet tarafından *çarşı ağası* olarak isimlendirilen memurlar görevlendirildiğini ve bu memurların da kantar ve terazinin doğruluğunu kontrol etmekle yükümlü olduğunu belirtmiştir. ⁴²

Şehirlerde adalet işlerine kadı denilen görevli bakarken göçebeler arasında hukuk daha çok sözlü gelenek, görenek ve adetlere göre hüküm veren Beyler, tarafından tesis esilmektedir. Rusların bozkır idaresinde değişiklik yaptıkları zamana kadar Beyler, mevcut duruma göre seçilen ancak sürekli olmayan memurlar konumunda olmuştur. Kadılar ise Han ya da Bey tarafından

³⁶ Muhammed Zahir Bigi, *a.g.e.*, s. 96.

³⁷ Schuyler, *a.g.e.*, s.287, 426.

³⁸ Bacon, *a.g.e.*, s. 72.

³⁹ A. Vámbéry, *a.g.e.*, s. 164- 176.

⁴⁰ Mehmed Emin Efendi, *a.g.e.*, s.159.

⁴¹ Amerikalı I. A. Mac Gahan, yolculuğa Eugene Schuyler ile birlikte çıkmıştır. Schuyler, Taşkent’e giderken Mac Gahan, Hive’ye devam etmiş ve burada New York Herald gazetesinin muhabiri olarak Rus ordusuyla birlikte Hive Seferine katılmış ve Hive’nin işgali sırasında orada bulunmuş ve daha sonra gözlemlerini *Compaining on the Oxus and the Fall of Khiva* adıyla kaleme almıştır. Bu konuda bkz. Ö. Mert, “Amerikalı İki Seyyahın XIX. Yüzyıl Türkistan’ı ile ilgili Eserleri”, *Türk Kültürü Dergisi*, S. 218, 1981, s. 187-189.

⁴²I.A. Mac Gahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*. Çev. Kolağası Ahmed, Haz. İ. Aka, M. Ersa, Akademi Kitabevi, İzmir, 1995, s. 187.

hayatları boyunca göreve atanmıştır. Tek bir kadının bulunduğu yerlerde mahkemeler küçüktür ancak daha büyük yerlerde *kadı-kelan/ kazı-kelan* bulunmaktadır. Her türlü hüküm, kadının resmi mührüyle mühürlenmiş ve müftü ya da katip tarafından bu amaç için saklanan özel deftere kaydedilmektedir. Çok önemli konularda ise mutlaka beyin kararı beklenmektedir. Ancak kararın beğenilmediği durumlarda her zaman Bey'e itiraz hakkı bulunmaktadır.⁴³ Muhammed Zahir Bigi, kadı-kelanların etkinliğini dile getirmiş ve müderris ve müftülerin dizginlerinin tamamen onların elinde olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu makam, Rusya'daki adliye nazırı ya da metropolit ile eşdeğer bir mevkidedir.⁴⁴

Çağdaş kimi araştırmalar da bölgedeki Hokand ve Buhara Hanlıklarının idari sistemleri ve yöneticileri hakkında seyyah anlatıları ile tutarlı bilgiler vermektedir. Öyle ki Holdsworth'a göre Hokand ve Buhara'nın idari sistemleri öylesine birbirine benzemektedir ki birisi için yapılan bir tanım diğeri için de uygundur. Buna göre buralarda Emir ya da Hanlık vilayet denen prensliklerden oluşmakta ve hakim ya da beyler tarafından yönetilmektedir. Vilayetler Buhara'da tümenlere, Hokand'da ise beyliklere bölünmüştür. Beyler, burada yerel ailelerin bağımsız birer lideri olmayıp Emir'in bir hizmetlisi konumundadır ve halkın Emir ya da Han ile olan ilişkisini düzenlemektedirler.⁴⁵

3.2. Günlük Yaşam ve Eğitim

Orta Asya'da çok eski dönemlerden itibaren yerleşiklik ve göçebelik iki büyük iskan ve toplumsal örgütlenme biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim sulanabilen ovalardaki yerleşik nüfusun yanı sıra bölgenin bozkır ve yarı çöllerinde yoğun bir göçebe nüfus yaşamaktadır.⁴⁶ Bu nedenle hem göçebe hem de yerleşik yaşam yan yana varlığını sürdürdüğünden bu iki unsurun sahip olduğu ekonomik, kültürel ve sosyal unsurlar şehirlerdeki günlük yaşamın şekillenmesinde her açıdan etkili olmuştur. Burnes'a göre şehir meydanında bulunan rigistan, yüksek ağaçların gölgelediği, boş gezenlerin yanı sıra dedikodu yapmak isteyenlerin de meydandaki banklarda epeyce vakit geçirdiği bir çeşit mesire yerine benzemektedir. Nitekim burası Tatar, Çin, Hintli ve benzeri pek çok aidiyetten insanın buluşma yeridir.⁴⁷ Bölge insanları için çay, basit bir içecekten çok daha fazla anlam ifade etmektedir. Bu nedenle

⁴³ Schuyler, *a.g.e.*, s. 163-164.

⁴⁴ Muhammed Zahir Bigi, *a.g.e.*, s. 96.

⁴⁵ M. Holdsworth, *Turkestan in the Nineteenth Century A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*, 1959, London, s. 9.

⁴⁶ Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. Çev. L. Aslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 37-47.

⁴⁷ Burnes, *a.g.e.*, s. 273.

çayhaneler, insanların mahalli dedikodular yaparak, zamanlarını geçirdiği mekanlardır. Öyle ki Vámbéry, rigistan gibi kamuya açık yerlerde saatlerce çay içildiğini belirtmiştir.⁴⁸

Şehirlerdeki en yaygın eğlencenin hayvan dövüşleri olduğu konusunda genel bir kanı vardır. Örneğin 1880'lerde Hive'yi gezen Henry Moser, Özbeklerin en yaygın vakit geçirme şeklinin koçları dövüştürmek olduğunu belirtmiştir. Hive dışında Buhara'da da horoz ve bildircin dövüşü festivalleri düzenlenmektedir. Bunlara özellikle çarşı yakınındaki çayhanelerde sıklıkla rastlanmaktadır.⁴⁹ Vámbéry de Buhara'da olduğu sırada bir koç dövüşüne tanık olmuş ve Orta Asya'daki bu hayvan dövüşlerin İspanya'da boğa güreşi, İngiltere'de de at yarışı ne ifade ediyorsa Orta Asya'da da bunların aynı anlama geldiğini belirtmiştir.⁵⁰ Gabriel Bonvalot da Taşkent'de her Cuma sabah namazı ardından keklik ve bildircin dövüştürenlerin *Savkan-tavur* denilen bir bahçede toplandığını seyredenlerinde kendi aralarında bahse girdiğini belirtmiştir.⁵¹

Şehirlerde giysilerde görülen farklılıklar "gerçek inananlar" ile inanmayanları ayırmada temel niteliktir.⁵² Özellikle başa takılan şapka ve sarıklar insanların statüsü hakkında bilgi vermektedir. İmam, hacı, molla, kadı gibi halk üzerinde saygınlığı olan kimseler başlarına sarık takarken, tüccarlar mütevazi boyutlarda "çalma" takmayı tercih etmektedir.⁵³ 19. yüzyılda şehirlerde bir hakimiyet sembolü olması nedeniyle gayrimüslimlerin ata binmesine izin verilmemektedir. 1918 senesinde Hindistan'daki sömürge yönetimi tarafından Sovyet Hükümeti'ne gönderilen bir temsilci olan 1919 senesinde Buhara'yı ziyaret eden Frederick Marshman Bailey de Hindular ve Yahudilerin şehir içinde at ve at arabasına binmelerine ve silah taşımalarına izin verilmediğini ve ayrıca pelerinlerinin üzerine bir urgan takmaya zorlandığını belirtmiştir.⁵⁴

Hamamlar, gezginlerin gözünden kaçmayan yapılar arasındadır. Burnes, Buhara'da on sekiz tane hamam olduğunu bildirmiştir.⁵⁵ Schuyler ise Taşkent'de otel denebilecek bir yapı olmadığını gözlemlemiştir.⁵⁶

⁴⁸ A. Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, Elibron Classics, London, 2004, s.173.

⁴⁹ Bacon, *a.g.e.*, s.78- 83.

⁵⁰ A. Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, s. 177.

⁵¹ Gabriel Bonvalot, *a.g.e.*, s. 72.

⁵² A. Burnes, , *a.g.e.*,s. 276.

⁵³ Gabriel Bonvalot, *a.g.e.*, s. 45.

⁵⁴ Frederick Marshman Bailey, "A Visit to Bokhara in 1919". *The Geographical Journal*, 57/2, 1921, s.75-78.

⁵⁵ A. Burnes, , *a.g.e.*,s. 288.

⁵⁶ Schuyler, *a.g.e.*, s.78.

Şehirlerde yerleşik unsurların yanı sıra göçebe ve yarı göçebeler de bulunmaktadır. Bunlardan Kırgızlar, *kibitke* dedikleri kıl çadırlarda yaşamlarını sürdürmektedir.⁵⁷ Bu çadırların içi süslenmek ve giyinmek için de kullanılan ve kadınlar tarafından yapılan keçelerle kaplanmıştır.⁵⁸

Şehirlerin eğitim faaliyetlerine bakıldığında ilk eğitimin mahalle mekteplerinde başladığı görülmektedir. Nitekim İslamın bölgeye yerleşmesiyle birlikte İslami kültür kurumlarının şehirlerin mekânsal organizasyonlarına eklendiği görülmektedir. Seyyahların gözlemledikleri ve ortak kanıya vardıkları hususlardan biri bu yüzyılda eğitim ve öğretimin son derece köhne bir yapıya bürünerek neredeyse tamamen dini bir özellik gösterdiği'dir. Bununla ilgili olarak 1820 senesinde Buhara'ya gelen Rus Yüzbaşı Meyendorff, buradaki bilimsel eğitimin skolastik ve tutucu niteliğine dikkati çekmiştir.⁵⁹ Vámbéry de sadece taasuup düşüncesiyle var olan medreselerde birkaç mantık ve felsefe kitabı dışında ağırlıklı olarak sadece din eğitimi verildiğini belirtmiştir.⁶⁰ Bacon ise buralardaki eğitim seviyesini ortaçağ'ın sonundaki Avrupa eğitim sistemine yakın bulmaktadır. Zira Uluğ Bey'in 15. yüzyılda yapmış olduğu çalışmalar üzerine hiçbir yeni bilgi konmadan ve yeni araştırmalar yapılmadan yüzyıllardan beri okutulmaktadır.⁶¹ 1890 senesinde Buhara'daki Mir Arab medresesinde eğitim gören Sadreddin Ayni de Timur çağından bu yana medreselerde okutulan müfredat ve kitapların hiç değişmediğini söylemektedir. Genelde iki katlı olan bu yapılar zemin katında derslikleri olan üst katında ise kural olarak hepsi merkezi avluya dönük suhte hücrelerinden oluşmakta ve her zaman bir cami ya da mescide bağlı bulunmaktadır.⁶² Schuyler de Taşkent'deki medreselerin ilkokuldan sonra başlayıp yaklaşık on beş yıl sürdüğünü ancak çok az kişinin bu eğitimi tamamladığını kaydetmiştir. Ayrıca kızların da bazı özel okullarda okuma yazma öğrenmek için üç ila dört yıl öğrenim gördüğünü söylemesine rağmen diğer eserlerde böyle bir bilgiye ulaşılammıştır.⁶³

3.3. Sosyo-Ekonomik Hayat

Söz konusu şehirlerde Sünni İslam en baskın din durumundadır. Bu durum, camilerin çokluğu ile dikkati çeker. 1833 senesinde Buhara'da Rusya lehine bilgi toplamakla görevli bulunan "Tatar Mirza" lakablı Desmaisons,

⁵⁷ Mac Gahan, *a.g.e.* s. 19-28.

⁵⁸ Bacon, *a.g.e.*, s. 40- 41.

⁵⁹ H. Komatsu, "Osmanlı'da Kent İskanı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar)". *Talid*, C.2, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 601-604.

⁶⁰ A. Vámbéry, *a.g.e.*, s. 175.

⁶¹ Bacon, *a.g.e.*, s. 81.

⁶² Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830- 1888 Bir Efsanenin Fethinde Modern Batı*. Çev. A. Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 110- 117.

⁶³ Schuyler, *a.g.e.*, s. 160- 163.

şehirde neredeyse adım başına her mahallenin bir camisi olduğunu ve şehirde pek çok tarikatın var olduğunu belirtmiştir.⁶⁴ Schuyler, Taşkent'deki en meşhur tarikatın Nakşibendi olduğunu söyler.⁶⁵ Mohan Lal, Buhara'da İslam dışındaki diğer inançların küçümsenmemekle birlikte daha aşağı bir muamele gördüğünü belirtir.⁶⁶ Burnes da dini inançlarından dolayı buradaki Hinduların, farklı giysiler giymeye zorlandığı ve cizye ödemelerinin onları diğer gayrimüslimlerle aynı seviyeye getirse de asla kendi tapınaklarını inşa etmelerine izin verilmediğini belirtmiştir.⁶⁷ Ancak Schuyler, henüz tamamlanmamış bir katedralin yanında küçük bir kilise ve zengin bir Müslüman tarafından yaptırılmış bir sinagog gördüğünü belirtmiştir.⁶⁸

Bölgenin temel geçim kaynağı tarımdır. Yerleşik hayata geçilmesi ile birlikte tarım faaliyetleri içerisinde tahıl üretimine ayrılan alan artmıştır. Öyle ki bölgeye 17. yüzyılda gitmiş olan Pazukhin, yol boyunca tahıl ekilmiş tarlalar gördüğünü ve bunların sulamaya ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir.⁶⁹ Üretimde devamlılığı sağlamak adına nehir baskınlarından korunmak bölge insanı için son derece önemli olmuştur. Zira sulama kanallarını korumakla görevli mirab'ın en önemli görevlilerden biri olması bunun bir göstergesidir.⁷⁰ Murav'yov da Hivelilerin tahılın yanı sıra mısır, üzüm, elma, armut, kiraz, dut gibi çeşitli meyveleri yetiştirdiğini ve bunların arasında kavunun çok meşhur olduğunu belirtir.⁷¹ Bonvalot, Çirçik ırmağının yakınında kurulmuş olan Taşkent'te şehir sakinlerinin hemen hepsinin tarımla uğraşarak evlerinin hemen yakınında bahçelerinin olduğu gözlemini yapmıştır.⁷²

Pamuk bölgenin önemli tarım ürünlerinden birisidir. Pamuk ekiminin ne zaman başladığına dair rivayetler vardır ancak zamanı tam olarak belli değildir. 7. yüzyılda bölgeye giden Çinli seyyahlar, yerlilerin pamuklu giysileri olduğunu yazmıştır. Araplar da 9. ve 10. yüzyılda imal edilen pamuk ile

⁶⁴ Zarcone, *a.g.e.* s. 38- 102.

⁶⁵ Schuyler, *a.g.e.*, s. 154- 155.

⁶⁶ Mohan Lal, *Travels in the Punjab, Afganistan and Turkistan to Balk, Bokhara and Herat*, K.P. Bagchi &Company, İndia, 1977, s.77.

⁶⁷ A. Burnes, , *a.g.e.*,285.

⁶⁸ Schuyler, *a.g.e.*, s. 77- 258.

⁶⁹ A.B. Pazukhin, " A Voyage to Uzbegistan in 1671-1672", *Proceeding of the Royal Geographical Society of London. (From Documents Preserved in the Archives of Ministry of Foreign Affairs at Moscow)*, 21/3, 1876-1877, s.218- 221.

⁷⁰ Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, s. 29- 33.

⁷¹ N. Murav'yon, *Journey to Khiva through the Turkoman Country*, Oguz Press, London, 1977, s.142-143.

⁷² Gabriel Bonvalot, *a.g.e.*, s. 35.

göçebelerin ürettikleri yünün takas edildiğini belirtmiştir.⁷³ İtalyan pamuk tüccarı Meazza'nın 26 Haziran 1865 tarihli mektubunda kalitesi İtalya'dakinden çok daha düşük olan pamuk üretimin Buhara'da yaygın olduğunu ve Nijni Novgorod fuarında en az 4.800.000 kg Buhara pamuğu satıldığını ve bu ürünün ticaretinin en fazla Rusya ile olduğunu belirtmiştir. Rusya'ya satılan pamuk karşılığında oradan bakır, kalay, rafine şeker, porselen ve demir eşyalar alınmaktadır. Bölgeye Hindistan üzerinden İngiliz ürünleri gelmesi durumunda ise Rus mallarının İngiliz mallarına tercih edildiği belirtmiştir.⁷⁴ Çağdaş araştırmacı Holdsworth, 1880'lerde bölgenin Rusya'nın pamuk ihtiyacının %30 ila 35'ini karşıladığını belirtmiştir.⁷⁵ Nitekim bu süreçte gerek Amerika gerekse de Mısır'daki ekonomik ve siyasi sorunlar nedeniyle bölgenin ham pamuğu Rusya'nın avantajına olmuş ve Rusya yüzyılın sonuna doğru tekstil üreticisi ülkeler arasında İngiltere, Amerika ve Almanya'dan sonra dördüncü sırada yer almıştır.⁷⁶ İpek de bölgenin ticareti yapılan ürünleri arasında yer almıştır. Bölgeye 16. yüzyılda giden A. Jenkinson, şehrin özellikle İran ile yapmış olduğu ticaretin Meşhed ve İran yoluyla olduğu ve ipeğin yanı sıra kumaş ve kilimin de taşındığını belirtmiştir.⁷⁷

Bölgede ticaretin önemli bir yeri bulunmaktadır. İpek Yolu olarak adlandırılan Hindistan, İran, Anadolu ve Suriye gibi farklı yerlere sapan Orta Asya ticaret yolu bölge ticaretinde etkindir.⁷⁸ Şehirlerin ticaret hayatında şehir merkezlerinde kurulan pazarların büyük önemi vardır. Murav'yov, Hive gezisinde Hanların belirlediği yer ve zamanlarda kurulan pazarları Avrupa kasabalarındaki sıradan pazarlara benzeterek Hive'nin Rusya için tüm Asya malları ve Rud pazarı için bir depo hizmeti görmesi sebebiyle önemli olduğunu belirtmiştir.⁷⁹ Vámbéry de Buhara pazarını ortaçağ Avrupa pazarları ile kıyaslayarak buradaki malların çoğunun Rus malları olup geri kalanının bölgede üretilen tarım ürünleri olduğunu kaydetmiştir.⁸⁰

Schuyler, Taşkent'te çarşıda caddelerden her birinin bir esnaf koluna ayrılmış olup kırsal bölge insanların sahip oldukları küçük şeyleri sattığı küçük bir pazarın her gün açık olduğunu kaydetmiştir. Semerkant'ta da Timur, şehir ticaretini geliştirmek adına baştan bir başa bir cadde ve bu caddenin iki

⁷³ J. Whitman, "Turkestan Cotton in Imperial Russia". *American Slavic and East European Review*. 15 (2), 1956, s. 190- 205.

⁷⁴ F.Meazza, "Trade of Bokhara", *Proceeding of the Royal Geographical of London*, S.9/2, 1864-65, London, s. 71.

⁷⁵ J. Whitman, *a.g.m.*, s.190- 205.

⁷⁶ M. Holdsworth, *a.g.e.*, s. 19.

⁷⁷ Anthony Jenkinson, *Early Voyages and Travels Russia and Percia*. V.1, London, 1886, s. 88.

⁷⁸ C.V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2006, s.22-23.

⁷⁹ N. Murav'yov, *a.g.e.*, s. 144.

⁸⁰ A. Vámbéry, *a.g.e.*, s. 163- 167.

tarafına da ticaret eşyalarının satılması için mağazalar inşa ettirmiştir.⁸¹ Küçük sokakların sıralandığı yerler *tim* olarak adlandırılmış ve pazar ya da dükkan topluluğu olan bu çarşılar sadece bir ya da iki malın satımına yönelik olarak tasarlanmıştır. Aynı türden malların diğerleriyle kıyasını kolaylaştırdığı için bu durum zanaatkarları işlerini iyi yapmaya zorlamıştır.⁸² Aslında bu düzen daha sonraki bir tarihte Osmanlı egemenliğindeki Anadolu ve Rumeli şehirlerinin ticaret mahallerinin planını andırmaktadır. Oralarda da *Uzun Çarşı* olarak adlandırılan geniş bir caddeye açılan ve adına *Suk* denilen esnaf çarşıları bulunmaktadır.⁸³

Şehirlerin ekonomik hayatında kervansarayların büyük bir önemi vardır. Buralar aynı zamanda malların saklandığı bir depo olarak da hizmet vermektedir.⁸⁴ Ticaretin köy ve kasabaları birbirine bağladığı bölgede kadınların yün ipliği eğirerek yaptıkları kumaşlar ile ailenin ihtiyacı karşılandıktan sonra üretim fazlası kumaşlar ticari ürün olarak satılmaktadır.⁸⁵ Şehirlerin ekonomik hayatında panayırların önemli yeri bulunmaktadır. Bunlardan özellikle Niji-Novgorod ya da İrbit'deki panayırlarda Asya'nın pamuk, ipek gibi hammaddeleri ile bölgeden giden işlenmiş ya da işlenmemiş mallar buralarda el değiştirmektedir. Taşkent, diğer şehirlerle kıyaslandığında ticari faaliyetlerde biraz daha geri kalmıştır. Schuyler, burada pamuklu basma fabrikasından başka hiçbir fabrikanın olmadığını belirterek buranın sanayi ve zirai merkez olmanın aksine sadece Hokand'dan Orenburg ve Troitzk'e olan yol üzerinde olup asıl güzergahın Buhara'dan Kazala'ya olan eski bir yolu takip ettiğini belirtmiştir.⁸⁶

Bölgenin yer altı zenginlikleri arasında altının önemi bulunmakla birlikte yerliler tarafından çıkartılan altın miktarı, Avrupalıların burada birkaç yıldan beri ürettikleri ile kıyaslanamayacak kadar azdır. 1894 ve 1898 senelerinde

⁸¹ Ruy Gonzales De Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'den Semerkand'a Seyahat*. Çev. Ö.R. Doğrul, Kesit Yayınları, İstanbul, 2007, s. 161- 171.

⁸²Vincent Fourniau, *Semerkand 1400-1500 Timur'un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Rönesansın Kalbi*, Çev. A. Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 94.

⁸³ Özer Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 37.

⁸⁴ Schuyler, *a.g.e.*, 171-209, 429.

⁸⁵ Bacon, *a.g.e.*, s.67.

⁸⁶ Schuyler, *a.g.e.*, s. 76, 207- 318. Ayrıca Audrey Burton, bölgenin Rusya ile yapmış olduğu ticarete kumaş ve dokumaların büyük yeri olduğunu belirtir. Bunlardan ismi Buhara yakınlarındaki bir köyden gelmekte olan Zandaníhí ya da Zenden kumaş türünün önemi büyüktür. İpekli ve pamuklu gibi çeşitli tür ve renkleri olan bu dokumalar özellikle Sibiryá'da çok popülerdir. Zenden'in yanı sıra onun gibi giysi yapımında kullanılan Karbās ya da Byaz da denilen kumaş türü ile Buhara ve Semerkant'da dokunan Alaca cinsi kumaş ve bir çeşit Amerikan bezi olan Qudak ve basma türü dokumalar bol miktarda Rusya'ya satılmıştır. Bu konuda bkz. Audrey Burton, *The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Curzon Press, London, 1997, s. 364-370.

Buhara'ya gitmiş olan William Rickmers, Avrupalıların bölgedeki altın pazarına neredeyse hakim olduklarını kaydetmiştir.⁸⁷ Hive'de de bölgenin dağlarında altının yanı sıra gümüş, sülfür ve kurşun ve bakır olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.⁸⁸

Şehirlerde esnaflar, lonca teşkilatına bağlı olup loncaların çeşitli görevleri bulunmaktadır. Örneğin dokumacılar lonca tarafından görevli biri çarşığı dolaşarak satış fiyatlarını kontrol ederken başka bir görevli ise pir adına düzenlenen törenleri organize etmektedir. Loncanın tüm faaliyetleri ihtiyarlar meclisi tarafından kontrol edildiği gibi bu meclisin aynı zamanda iş bulma kurumu gibi bir görevi de bulunmaktadır. Zanaatkarlar, çoğunlukla aynı çayhane toplanmakta olup gerek iş gerekse günlük hayat ile ilgili görüş alışverişinde bulunmaktadır.⁸⁹

4. Orta Asya Türk Şehri Hakkında Değerlendirmeler

Maveraünnehir bölgesindeki şehirleri seyahatnamelerin tanıklığına bağlı olarak incelediğimizde tıpkı Weber'in öne sürdüğü gibi buradaki şehirlerin birer kalesi ve surları bulunduğu görülmektedir. Örneğin Burnaby, Hive şehrinin iki tane sur ile çevrili olduğunu belirtmiştir.⁹⁰ Bir diğer özellik ise bu şehirlerin bir pazarının olmasıdır. İncelediğimiz eserler, sözü edilen şehirlerin bir pazarının olduğu ve bu pazar yerlerinin gerek şehir gerekse civar yerleşim birimlerinden insanların ihtiyaçlarını karşılamada önemli fonksiyonlara sahip olduğunu göstermektedir. Bu iki husus Weber'in teorisine uymakla birlikte farklılıklar bu noktadan sonra başlamaktadır. Nitekim ona göre bir yerleşim yerinin şehir sayılabilmesi için asıl ekonomik etkinliğin tarımdan ziyade sanayi ve ticaret olması gerektiğini ileri sürmektedir. Ancak incelenen şehirlerin başlıca ekonomik etkinliği tarım ve hayvancılıktır. Ayrıca bununla birlikte bu şehirler, Avrupa'da sanayi devriminin yaşandığından, korporasyon sistemi terk edilip manüfaktür sisteme geçildiğinden habersiz olduğu izlenimi vererek buralarda hala basit düzeyde ve lonca örgütlenmesi biçiminde üretim yapılmaktadır. Bu değerlendirme sanayi öncesi bütün şehirler için söylenebilir. Nitekim sanayi öncesi şehirlerin birincil fonksiyonu çevresindeki kırsal alanla bütünleşmesidir. Yani şehrin sanat ve ticaret hayatı, oraya yakın pazar özelliği kazandırmıştır. Avrupa'da da şehirlerin büyük bir bölümü çevresinin pazarı durumundayken Kuzey Avrupa'da Hamburg ve çevresindeki şehirler uzak pazara yönelik bir faaliyetin alanı durumuna geleceklerdir. Weber, Batı şehri kavramsallaştırmasını daha çok modernite dönemini göz önünde bulundurarak

⁸⁷ William Rickmers, "Travels in Bokhara", *The Geographical Journal*.14 (6), 1899, s.596- 617.

⁸⁸ N. Murav'yov, *a.g.e.*, s.108.

⁸⁹ Bacon, *a.g.e.*, s. 74- 75.

⁹⁰ Frederick Burnaby, *A Ride to Khiva Travels and Adventures in Central Asia*, Oxford University Press, New York, 2005, s. 295.

yapmaktadır. Nitekim Maverâünnehir şehirleri de 19. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Rus işgalinden sonra merkezi bir imparatorluğun daha geniş bir alandaki ilişkiler ağına girerek çevresindeki tarımsal ürün fazlasını bu geniş alana gönderen bir fonksiyon üstlenerek ticari hayatın gelişmesinde etkin olmuşlardır. Ayrıca bu şehirler, Rusya'nın bölgedeki gücünün artmasıyla birlikte yüzyılın ortalarından itibaren bu ülkenin gelişerek artan sanayisi için bir hammadde kaynağı olarak hizmet etmiştir.

Yerleşim yerinin kendisine ait bir mahkemesinin olması yanında kısmen özerk hukuku ve şehir sakinlerinin seçtiği yetkililerden oluşan bir yönetime sahip olması da Maverâünnehir'de ele aldığımız şehirlerde görmediğimiz diğer özelliklerdir. Bunun sebebi de çalışmamızın girişinde de belirttiğimiz gibi bölge üzerinde hegemonik düzenini kuran devletin, bölgedeki ara merkezi durumuna gelmesinden dolayıdır. Nitekim Batı'da ulus-devlet düzeninin gelişme sürecine paralel olarak şehirlerdeki yargı ve yönetim kurumları da ulus-devletin birer kurumu niteliğine bürünecektir. Yerleşik halkın oturduğu yerlerde adalet işlerinden diğer Türk İslam ve Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi kadı adı verilen yetkililer sorumludur. Bununla birlikte göçebeler arasında da sözlü gelenek, görenek ve adetlere göre hüküm veren Bey'ler bulunmaktadır. Dolayısıyla bu şehirlerde yazılı ve yazısız hukuk olmak üzere iki farklı hukuk geçerli olup tüm şehir sakinleri için ortak bir mahkemenin varlığı da söz konusu değildir. Ayrıca Han ya da Bey tarafından hayatları boyu bu göreve getirilen kadıların oturdukları evler, aynı zamanda işlerini icra ettikleri yerlerdir yani başka deyişle mahkeme vazifesi görmekte olup sadece bu iş için özelleşmiş bir mahkeme binasının varlığı söz konusu değildir.

Şehir sakinlerinin seçtiği yetkililerden oluşan bir yönetimin bu şehirlerde bulunduğunu gösteren bir kanıt da rastlanmamıştır. Zaten şehirler genel itibariyle Han, Emir ya da bu kişiler tarafından görevlendirilmiş Beyler tarafından yönetilmektedir. Bu durum sadece 19. yüzyıla özgü olmamakla birlikte geçmiş dönemlerde de bu tarz yönetimler gerek bölgede gerekse şehirlerde görülmüştür. Rusya'nın bölgeye girmesi ile durum kısmen değişmiştir. Nitekim 2 Haziran 1886 tarihinde Türkistan Genel Valiliği nizamnamesi uyarınca köy muhtarları, su kanallarından sorumlu mirab ve kaza yöneticisi konumundaki kadılar bölge halkı tarafından seçilmiştir. Bunlar dışında yerel halkın herhangi bir yöneticiyi seçtiğine dair bir kanıt bulunamamıştır.

Büyük çoğunluğu Sünni İslam inancına mensup olan şehir sakinlerinin namazlarını toplu olarak kıldığı bir cuma camisine sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte seyahatnamelerde hamamlara geniş yer ayrılmıştır. Bunlar dışında bölgedeki şehirlerde örneğin Batı şehrinde görülen tiyatrolara rastlanmamıştır. Ayrıca bu şehirlerde bulunan evlere bakıldığında

evlerinin penceresiz olup, pencerelerinin evin dış dünya ile bağlantısız olan avluya dönük olduğu dolayısıyla bu yapıların yaşayanların özel hayatlarına gizlilik verecek bir şekilde dizayn edildiği görülmektedir. Kadın ise olanaklar ölçüsünde sosyal hayatın arka planında olmakla birlikte basit düzeyde ticari faaliyetleri sürdürmeye devam etmiştir.

Sonuç

Çalışmada Maveräünnehir şehirleri iki önemli tarihsel perspektifte incelenmeye çalışılmıştır. Öncelikle Orta Asya'nın batısındaki bu bölgede siyasi, ekonomik ve kültürel koşulların şehirleşmeyi nasıl etkilediği ve bu şehirlere hangi fonksiyonları yüklediği sorusuna cevap aranmıştır. Diğeri ise Max Weber'in "The City" deki sosyolojik açıklamaları ile genel kabul gören "Occidental City" (Batı Şehri) ve "Oriental City"(Doğu Şehri) kavramsallaştırması örneğinde Orta Asya'daki şehirlerin özelliklerinin belirlenmesi öngörülmüştür. İlk yaklaşım, Orta Asya Türk Devletlerinin siyasi örgütlenme biçimi ile ilgilidir. Nitekim Asya'nın çok geniş bozkırları üzerinde coğrafya ile ekolojik etkilenmenin bir sonucu olarak nomadik bir hayat biçimi gelişmiştir. Bu hayat tarzı mevsimlere ve coğrafi mekanlara göre sürekli yer değiştirmeyi gerekli kılmıştır. Bu coğrafyada kurulan devletlerde, bu hayat tarzına uygun olarak geniş alanlar üzerinde tek merkezli ve tek otoriteye dayalı bir yönetim kurulamayacağı için egemenliğin hanedan üyeleri arasında sağlandığı esnek yapılar gözlenmiştir. Böyle bir siyasi yapıda şehirler, egemenliğin geniş alanlara yayılmasında ara merkezler olarak rol oynamışlardır. Bu bakımdan hemen bütün şehirlerin kendi aralarında bir kademelenmeye tabi olarak politik fonksiyonları vardır. Ayrıca şehirlerin bazılarında coğrafi konumları nedeniyle ekonomik ve ticari fonksiyonlar yüklemiştir. Bunun yanında kır-şehir ilişkisi, şehirlere, yakın çevre ile entegrasyon görevleri yüklemiştir. Şehirler, çevrelerine kültür, hijyen, moda yayan merkezler durumundadır. Buna karşılık şehirlerin büyüklüğünü ve kalabalıklığını çevrelerindeki kırsal alan belirlemiştir. Bu söylediklerimizi çalışmamızın ilgili bölümlerinde verdiğimiz bilgilere göre somutlaştırabiliriz. Buna göre bölgede incelediğimiz başlıca şehirler Buhara, Semerkant, Taşkent ve Hive'dir ve bunların hepsi günümüze kadar devam eden özellikleri ile birer siyasi merkez konumundadır. Ancak bölgeye egemen olan devletlerin birer merkezi konumundaki bu şehirler, 19. yüzyılın sonlarından itibaren Rus egemenliği altına girmiştir. Bu da bölgenin yeni hakimlerinin bölgeyi ellerinde tutabilmek adına modernitenin bütün imkanlarından yararlanma yoluna itmiştir. Örneğin 1887 senesinde Hive ve Hokand'a kadar gelişen Rus nüfuz bölgesinde demiryolu inşa edilmiştir.

Ele alınan şehirlerin siyasi birer merkez olması şehir planlarına da yansımıştır. Birincil fonksiyonu siyaseten yönetme olan bu şehirlerin

çekirdeğini yönetim işlevlerinin yoğunlaştığı iç kale temsil etmiş ve Emir'den Genel Vali'ye kadar her dönemin niteliğine göre ayrı ad ve terimlerle anılan bu yöneticilere ait saray, konak gibi yapılar yer almıştır. Her ne kadar Batı'dan gelen seyyahlar, kendi ölçütlerine göre bu öğeleri basit planlı ve mütevazi yapılar olarak değerlendirmiş olsalar da onların bu fonksiyonları yapıları ile izah edilemez. Rus işgali döneminde modernitenin tüm buluşlarının bölgeye kademeli olarak getirilmiş olsa da bölgedeki bu şehirlerin geleneksel özellikleri yanında sanayi döneminin görünümünü kazanamamışlardır. Çünkü bunun nedeni Rus işgalinin bu alanları, kendi hinterlandlarını besleyen ikincil alanlar olarak düzenlemiş olmalarıdır. Bölgenin yer altı ve tarımsal ürünlerini metropol kentlere aktarma politikaları, bölgedeki şehirleri yarı sanayi şehri durumunun ötesine geçirememiştir. Bu nedenle sözünü ettiğimiz bu şehirlerin planlarında kısmi değişikliklere rağmen geleneksel dönemin çizgileri devam etmiştir. Bu yargıyı destekleyen en önemli görüntü hemen her şehrin etrafında bağ ve bahçelerle çevrili, bir ölçüde hayvancılığın tamamlayıcı bir meşgale olarak öne çıktığı bir mekan organizasyonudur. Nitekim bu emperyalizmin etkisinde kalmış kolonyal ve yarı kolonyal bölgelerin genel görüntüsüdür.

Çalışmanın diğer kısmında Weber'in Doğu Şehri kavramsallaştırması sınanmaya çalışılmıştır. Nitekim Weber, Batı şehrinin özerk yönetim kurumlarına sahip olduğunu ve şehirliğin iradelerinin şehir yönetimine yansıdığını bu özelliğin de doğu şehrinde bulunmadığını en önemli fark olarak gösterir. Ona göre bu politik bilinçsizlik nedeniyle Doğu şehirleri muntazam bir plana sahip değildir. Bu üç hususu Orta Asya şehirlerinde gözlemlemek için öncelikle bölgedeki egemenlik tiplerine bakılmalıdır. Bölgenin siyasal tarihi içinde belli şehirler etrafında oluşmuş emirlik ve hanlıklar hakimiyet alanları bakımından nispeten sınırlı bir mekandadırlar. Cengiz ve Timur imparatorlukları gibi geniş alanlar üzerinde hükümran olan fakat nomadik kültürleri dolayısıyla bu alanları yönetenlerle sağladıkları mutabakat çerçevesinde yöneten devletlerin mekan anlayışı değişiktir. Üçüncü egemenlik tipi dışarıdan gelen ve daha çok Rus hegemonyası ile temsil edilen 19. yüzyıl ve sonrasında işgal dönemine aittir. Bu üç egemenlik tipine göre Orta Asya şehirlerine baktığımızda birinci tip olan emir ve hanlıklar döneminde şehir kurumları ile devlet kurumları özdeş durumdadır. Weber'in Batı şehri için söylediklerine en yaklaşan dönem bu dönemdir. Çünkü egemenlik alanı adeta şehir ve çevresi ile sınırlıdır. Devlete ait olan her kurum aslında şehrin kurumudur. İkinci dönem olan büyük imparatorluklar çağında ise durum değişmekle birlikte şehirler yine birincil roledir. İmparatorlukların temel yönetim anlayışında mutabakat yaptığı için şehirler taşranın merkeze karşı temsil görevini üstlenmişlerdir. Bu temsil görevi şehirdeki kurumları merkezden çok şehre özgü kılmıştır. Onun için Weber'in kavramsallaştırmasının sınırları içerisinde görünmeseler bile bu dönem şehir kurumlarını sözünü ettiğimiz

biçimde algılamak gerekir. Üçüncü egemenlik tipi olan işgal dönemi Asya şehirlerinde birbirine zıt iki eğilimi beraberinde getirmiştir. Bir yandan modernitenin teknolojisinin uygulamaları olan demiryolu gibi yatırımlar şehirlerin görüntüsünü değiştirirken diğer yandan şehirler, işgal gücünün merkezine entegre edilerek ikincil duruma düşürülmüştür. Bu yüzden işgal dönemi ayrı bir araştırmanın konusu yapılmalıdır. Özetle söylemek gerekirse bu çalışmanın hipotezleri ve teorik yaklaşımın beklentileri irdelendiğinde çoğunlukla beklenen sonuçlara varılmıştır.

Kaynakça

1- Kaynak Eserler

BABÜR (2000). *Babürnâme Babür'ün Hatıratı*. Haz. R. R. Arat, Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları.

BACON, E.E. (t.y). *Esir Orta Asya*. Çev. T .Say, İstanbul: Tercüman Yayınları.

BAILY, F.M. (1921). "A Visit to Bokhara in 1919". *The Geographical Journal*. 57 (2)75-87.

BİĞİ, M.Z. (2005). *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*. Haz. A. Kanlıdere, İstanbul: Kitabevi Yayınevi.

BONVALOT, G. (t.y). *Esir Yurt Orta Asya*. Çev. M.R. Uzmen, İstanbul: Tercüman Yayınları.

BURNABY, F. (2005). *A Ride to Khiva Travels and Adventures in Central Asia*. New York: Oxford University Press.

BURNES, A. (1992). *Travels into Bokhara Being The Account of a Journey From India to Cabool Tartary and Persia*. New Delhi Madras: Asia Educational Services.

CLAVİJO, R.G. (2007). *Timur Devrinde Kadis'den Semerkand'a Seyahat*. Çev. Ö.R. Doğrul, İstanbul: Kesit Yayınları.

İBN BATUTA TANCİ, E.A.M. (2004). *İbn Batuta Seyahatnamesi I*. İnc ve Notlar. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

JENKINSON, A. (1886). *Early Voyages and Travels Russia and Percia*. V.1, London.

MAC GAHAN, I. A. (1995). *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*. Çev. Kolağası Ahmed, Haz. İ.Aka, M.Ersa, İzmir: Akademi Kitabevi.

MEAZZE, F. (1864-1865). Trade of Bokhara. *Proceeding of the Royal Geographical of London*. 9 (2): 71.

MEHMED EMİN EFENDİ (2007). *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*. Haz. R. Akdemir. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

MOHAN LAL. (1977). *Travels in the Punjab, Afganistan and Turkistan to Balk, Bokhara and Herat*. İndia:K.P. Bagchi &Company.

MURAV'YOV, N. (1977). *Journey to Khiva through the Turkoman Country*. London: Oguz Press.

PAZUKHİN, B. A. (1876-1877). A Voyage to Uzbegistan in 1671-1672. *Proceeding of the Royal Geographical Society of London. (From Documents Preserved in the Archives of Ministry of Foreign Affairs at Moscow)*. 21(3): 218-221. London.

RİCKMERS, W.R. (1899). "Travelsin Bokhara", *The Geographical Journal*.14 (6): 596-617.

SCHUYLER, E. (2007). *Türkistan Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*. Çev. F.Çetin, H. Çetin, İstanbul: Paradigma Yayınevi.

VÁMBÉRY, A. (2004). *Sketches of Central Asia*. London: Elibron Classics.

VÁMBÉRY, A. (2009). *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*. Çev. A.S. Abdülhalim, İstanbul: Kitabevi Yayınevi.

2- Başvuru Kaynakları

AYDINLI, O. (2009). "Semerkand". *TDVİA*. C.36:481-486. Ankara.

BARTHOLD, V.V. (1997). "Taşkent". *MEBİA*. C. 12 (1): 38-41. Eskişehir.

BURTON, A. (1997). *The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550- 1702*.London: Curzon Press.

CEZAR, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

DEVLET, N. (2008). Unesco Diyalog Yolu İpek Yolu Ekspedikasyon İzlenimleri 19 Nisan- 18 Haziran 1991 (İnsan Faktörü). *Dünden Bugüne İpek Yolu Beklentiler ve Gerçekler*. Ed. E. Kefeli, A. Taşağıl, N.S. Karagür, Ö.D. Yılmaz. (34-64), İstanbul: Ötüken Yayınları.

ERGENÇ, Ö. (1988). "Şehir Tarihi Araştırmaları". *Belleten*. C.LII (203): 667-683. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ERGENÇ, Ö. (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

FİNDLEY, C. V. (2006). *Dünya Tarihinde Türkler*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi.

FOURNIAU, V. (2005). *Semerkand 1400-1500 Timur'un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Rönesansın Kalbi*. Çev. A. Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları.

HOLDSWORTH, M. (1959). *Turkestan in the Nineteenth Century A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*. London.

KİTAPÇI, Z. (2000). *Arapların Türkistan'a Girişi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

KOMATSU, H. (1988). "Osmanlı'da Kent İskanı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar)". *Talid*. C.2: 601- 604. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ö. MERT. (1981). "Amerikalı İki Seyyahın XIX. Yüzyıl Türkistan'ı İle İlgili Eserleri", *Türk Kültürü Dergisi*, S.218, ss.185- 213.

ÖZCAN, K. (2005). "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar). *Gazi Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*. 20 (2): 251-265.

ROUX, J.P. (2001). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. Çev. L. Aslan. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

SAİD, E.W. (2006). *Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları*. Çev. B. Ünler. İstanbul: Metis Yayınları.

SARAY, M. (1998). "Hive Hanlığı". *TDVİA*. C.18: 167-170.İstanbul.

SCHAEDER, H.H. (1980). "Semerkand". *MEBİA*. C. 10: 468-471. İstanbul.

SEZER, B. (1979). *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi: İstanbul.

SEYHANOĞLU, M.F. (2010). "An Ottoman Occidental in Central Asia: Mehmed Emin Efendi meets the Turkmen Tribes in 1877". *Centro Argentino de Estudios Internacionales*. S.1: 1. Erişim: 09.09.2010. (www.caei.com.ar).

SÜMER, F. (1993). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ŞEŞEN, R. (1992). "Buhara", *TDVİA*. C.6: 363-367. İstanbul.

ŞEŞEN, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

TAŞ, H. (2006). *XVII. Yüzyılda Ankara*, Ankara: Türk Tarih Kurumu

TURNER, B. S. (2002). *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, Çev. İ. Kapaklıkaya, İstanbul: Anka Yayınları.

UĞUR, Y. (2005). "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar. *Talid*. C.3 (6): 9-26. İstanbul.

WEBER, M. (2003). *Şehir Modern Kentin Oluşumu*. Çev. M. Ceylan. İstanbul: Bakış Yayınları.

WEBER, M., TÖNNIES, F., SİMMEL, G. (2005). *Şehir ve Cemiyet*. Haz. A. Aydoğan. İstanbul: İz Yayıncılık.

WHITMAN, J. (1956). "Turkestan Cotton in İmperial Russia". *American Slavic and East European Review*. 15 (2): 190-205.

ZARCONE, T. (2001). *Yasak Kent Buhara 1830- 1888 Bir Efsanenin Fethinde Modern Batı*, Çev. A. Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları.